

Реінтеграція ветеранів АТО та ООС

СІЧЕНЬ 2022

ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ВИКЛИКІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНДЕКСУ
СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНІСТІ І ПРИМИРЕННЯ (SCORE) В УКРАЇНІ

ДИСКЛЕЙМЕР

Цей аналітичний звіт був підготовлений до початку повномасштабної війни Росії проти України у лютому 2022 року. З метою визначення хронологічних рамок дослідження, для описання подій до 24 лютого 2022 року в звіті використовується термін «конфлікт на сході України». В умовах ескалації російської воєнної агресії проти України і враховуючи очікуваний приплив ветеранів та зростаючу важливість заходів для їх реінтеграції, ми вважаємо, що аналіз, представлений у цьому матеріалі, збереже свою цінність у період безпосередньо після закінчення війни. Обґрунтовані на основі фактичних даних рекомендації можуть бути використані компетентними установами для розробки відповідних програм з підтримки ветеранів.

Після повернення з війни багатьом ветеранам АТО/ООС в Україні важко повернутися до мирного життя. Основні виклики, з якими вони часто стикаються — це економічна та соціальна реінтеграція, реагування на бойову травму, навігація у складній системі правил і механізмів надання соціальних послуг, проходження психосоціальної реабілітації та відновлення зв'язків зі своїми громадами та соціальним середовищем. Неспроможність ветеранів АТО/ООС (надалі в цьому звіті терміни «ветерани АТО/ООС» і «ветерани» вживатимуться взаємозамінно) реінтегруватися загрожує соціальною ексклюзією, економічною незахищеністю та проблемами з психічним здоров'ям. Такі хронічні проблеми можуть збільшити ризик радикалізації та послабити соціальну згуртованість у країні.

Мета цього дослідження — надати кількісні та якісні дані щодо поточної ситуації ветеранів АТО/ООС у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій і Житомирських областях після проходження військової служби шляхом порівняння з даними вибірки громадян із цих самих областей. Основна увага цього дослідження зосереджена на проблемах економічної незахищеності та працевлаштування, психічного здоров'я, міжгрупових відносин і соціальної інклюзії, громадянства і політичних настроїв. У звіті представлено науково обґрунтовані рекомендації, завдяки яким особи, відповідальні за формування політики, та інші релевантні зацікавлені сторони можуть сприяти реінтеграції ветеранів АТО/ООС у свої громади та українське суспільство загалом.

Результати дослідження SCORE свідчать про вищий рівень безробіття серед ветеранів, особливо серед молодих чоловіків, які проживають у невеликих містечках і сільській місцевості. Крім того, результати показують, що ветерани відчують більшу агресію, ніж порівняльна вибірка, а жінки-ветерани частіше переживають депресію. Аналіз дав змогу ідентифікувати фактори, що лежать в основі цих проблем психічного здоров'я, а також точки входу для інтервенції. Результати SCORE також свідчать про те, що хоч ветерани й не почуваються чужими у своїх громадах, та все ж схильні повідомляти про підвищену напруженість у стосунках із групами, які мають інші погляди щодо конфлікту (наприклад, людьми, які проживають на непідконтрольних уряду України територіях). Більшість українських громадян не повідомляє про підвищену напруженість у стосунках з ветеранами АТО/ООС. Тим не менш, деякі області та громади ставляться до ветеранів непривітно і відчують загрозу з їхнього боку. В ході подальшого аналізу було виявлено потенційні шляхи реінтеграції, які можуть покращити міжгрупові відносини в цих місцевостях.

Ветерани більш схильні до активності та участі у громадському житті, ніж не ветерани. Важливо відмітити, ветерани також схильні до проявів радикальних громадянських та політичних позицій. За допомогою аналізу було ідентифіковано чинники радикалізації та потенційні точки входу для запобігання радикальним громадянським тенденціям. Результати SCORE показують, що ветерани мають специфічні політичні вподобання та бачення майбутнього вирішення конфлікту. Зокрема, вони схильні більше підтримувати членство в ЄС і НАТО, ніж не ветерани. Вони також, як правило, віддають перевагу військовим діям над переговорами, відкидають ідею надання непідконтрольним уряду України територіям «особливого статусу» як можливий варіант розв'язання конфлікту, а також без особливого ентузіазму ставляться до політик на кшталт покращення доступу населення з непідконтрольних уряду України територій до українських медіа та університетів. Це дослідження також включає предиктивний аналіз, за допомогою якого було ідентифіковано точки входу для розв'язання викликів, з якими зіштовхуються ветерани.

Для оцінки валідності висновків було проведено дві фокус-групові дискусії (ФГД) з ветеранами. ФГД проводилися окремо для жінок і чоловіків-ветеранів, оскільки після повернення до цивільного життя ці дві групи часто мають різний досвід і стикаються з різними проблемами. Ці дискусії підкріпили інтерпретацію результатів SCORE та сприяли знаходженню рішень до виявлених проблем. Наприкінці звіту ми надаємо низку політичних і програмних рекомендацій для покращення психічного благополуччя, економічної безпеки та соціальної реінтеграції ветеранів заради досягнення загальної мети підвищення благополуччя ветеранів та, в ширшому контексті, зміцнення соціальної згуртованості в Україні.

ПОДЯКА

Автори Александр Гест
Орестіс Панайоту
Христофорос Піссарідіс
Нестор Черіба

Автори висловлюють особливу подяку за надання матеріалів та рецензування документа:

д-ру Ільке Даґлі-Гастінгз
Андрію Дризі
Тетяні Ляльці
Маріан Махлузарідіс
Ганні Манойленко
Ніні Потарській
Надії Новосьоловій
Даріні Солодовій
Антону Тишковському

Дизайнери Дар'я Стеценко, Юлія Кунщикова

Фото на обкладинці Використана фотографія Олега Мітюхіна з ресурсу Pixabay

Команда висловлює вдячність колегам з програм USAID «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East) та Transformation Communication Activity (TCA), колегам з Програми Розвитку ООН та Центру сталого миру та демократичного розвитку (SeeD), а також представникам центральних та місцевих органів влади та громадських організацій, які взяли участь у консультаціях і надали команді цінну інформацію.

Цей звіт було розроблено спільно програмами «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East) та Transformation Communication Activity (TCA), що фінансуються Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), Програмою Розвитку ООН за фінансової підтримки уряду Королівства Нідерландів, та Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD).

Думки, висновки та рекомендації, представлені в цьому документі, не обов'язково відповідають позиції Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Програми Розвитку ООН, Королівства Нідерландів або їх партнерів.

ПРО SCORE

Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE) для східної України – це спільна ініціатива, що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) для підтримки програми «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East) та впроваджується Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) в партнерстві з Програмою ООН із відновлення та розбудови миру (UN RPP).

Мета Індексу SCORE – надати допомогу в розбудові миру національним і міжнародним зацікавленим сторонам, забезпечуючи доказову базу для розробки політик і програм, які зміцнюють національну єдність та соціальну згуртованість, а також для відстеження прогресу в їхньому впровадженні.

SCORE в Україні застосовується щорічно. Цей аналітичний звіт базується на 19,292 особистих інтерв'ю, проведених з січня по травень 2021 року по всій країні, а також 638 комп'ютеризованих телефонних інтерв'ю з невідконтрольованих уряду України територій.

Індекс SCORE використовує змішаний метод дослідження, що включає багаторівневі консультації з зацікавленими сторонами і експертами для розробки та калібрування показників та розробки відповідних концептуальних методів, які відповідатимуть конкретним цілям дослідження. Індекс SCORE був розроблений на Кіпрі спільними зусиллями SeeD і Програмою розвитку ООН/UNDP-ACT за фінансування USAID. Індекс SCORE також було імплементовано в Афганістані, Боснії і Герцеговині, Кот-д'Івуарі, Ліберії та інших країнах.

ПРО ПАРТНЕРІВ

Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) співпрацює з міжнародними організаціями з питань розвитку, урядами та лідерами громадянського суспільства для розробки та здійснення стратегій розвитку мирних, інклюзивних і стійких суспільств, що ґрунтуються на фактичних даних та орієнтуються на інтереси людей. Працюючи в Європі, на Близькому Сході, в Африці й Азії, SeeD надає рекомендації щодо політики соціальних перетворень, які базуються на стратегіях залучення громадян та емпіричному розумінні поведінки окремих осіб, груп і спільнот. Підхід SeeD фокусується на розумінні глибинних причин соціальних проблем шляхом розробки науково обґрунтованої теорії змін, яка проходить емпіричну перевірку за допомогою Індексу SCORE.

Програма розвитку ООН (ПРООН) підтримує стратегічні ініціативи направлені на розвиток потенціалу для сприяння інклюзивному росту та сталому розвитку людини. Через партнерство з національними, регіональними та місцевими

органами влади, громадянським суспільством та приватним сектором ПРООН прагне підтримувати Україну у ліквідації бідності, розвитку потенціалу людей, досягненні неупереджених результатів, підтримці навколишнього середовища та розвитку демократичного управління.

Щоб реагувати на негативні наслідки російського військового вторгнення в Україну, ПРООН розробила нову комплексну програму підвищення стійкості та відновлення (RBR). RBR має на меті надати парасольку для багатосторонньої роботи по всій країні і буде постійно оновлюватися, щоб відповідати масштабам потреб, а також новим реаліям, пов'язаним з доступом до ООН і середовищем безпеки, а також можливим майбутнім сценаріям. Загальною метою Програми є максимально повне збереження досягнень розвитку в Україні, пом'якшення ризиків перетворення кризи в затяжну, впровадження заходів для відновлення одразу після початку гуманітарних зусиль та сприяння швидкому поверненню до шляхів розвитку та процесів національного досягнення цілей розвитку тисячоліття. RBR базується на досвіді, методології, партнерстві та уроках, отриманих під час виконання інших дій ПРООН, включаючи комплексну Програму відновлення та побудові миру ООН (UN RPP).

Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) співпрацює з Україною з 1992 року і вже надало їй допомогу на суму понад 3 мільярди доларів. Нинішні стратегічні пріоритети USAID включають зміцнення демократії та належного врядування, сприяння економічному розвитку та енергетичній безпеці, вдосконалення систем охорони здоров'я та зменшення наслідків російської агресії в Україні.

Програма USAID «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East) – це п'ятирічна програма, спрямована на посилення зв'язку і довіри між громадянами й урядами у східній Україні та розбудову можливостей регіону, що надало б йому можливість очолити демократичні перетворення в Україні. «Демократичне врядування у Східній Україні» прагне зміцнити зв'язок і довіру між громадянами та владою в східній Україні, заохочуючи належне врядування та інклюзивну громадянську ідентичність. Для цього програма розширює взаємодію між громадянами та громадянським суспільством, а також посилює співпрацю між урядом і громадянами й участь громадян у розвитку громад і прийнятті рішень на місцевому рівні.

АБРЕВІАТУРИ

АТО	Антитерористична операція	МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
РДР	Роззброєння, демобілізація та реінтеграція	Мінветеранів	Міністерство у справах ветеранів
ЄАЕС	Євразійський економічний союз	НАТО	Організація Північноатлантичного договору
ЄС	Європейський Союз	ГО	Громадська організація
ФГД	Фокус-групова дискусія	SCORE	Індекс соціальної згуртованості та примирення
ВПО	Внутрішньо переміщена особа	ЦСР	Цілі сталого розвитку
МОМ	Міжнародна організація з міграції	СБУ	Служба безпеки України
ООС	Операція об'єднаних сил	ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
ПЗПСП	Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка		

МЕТОДОЛОГІЯ

Проаналізовані в цьому звіті дані були частиною ширших зусиль у рамках збору кількісних даних шляхом опитування для SCORE 2021 в Україні. До дослідження SCORE увійшли особисті інтерв'ю з репрезентативною для населення України вибіркою з 12482 громадян, а також з додатковими вибірками мешканців 18 міст та містечок східних та південних областей України (N = 3566), людей з інвалідністю (N = 325), ветеранів АТО/ООС (N = 519), молоді (N = 1000) і розширеною вибіркою респондентів, які проживають уздовж лінії зіткнення на підконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей (N = 1010). Також були проведені комп'ютеризовані телефонні інтерв'ю з 638 респондентами з непідконтрольних уряду України територій Донецької та Луганської областей. Якщо інше не зазначено в методології звіту, респонденти обиралися методом стратифікованого випадкового відбору.

Цей звіт базується на зібраних у січні-травні 2021 р. даних 5768 громадян України з Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської та Житомирської областей. Ця вибірка складається з 519 ветеранів АТО/ООС, відібраних методом «снігової кулі». З них 53% пройшли повторний контроль для забезпечення якості вибірки. Середня тривалість інтерв'ю з ветеранами склала 53 хвилини.

Решта (N = 5249) аналізованої вибірки – це порівняльна вибірка з загального населення тих самих п'яти областей. Природним чином, до неї входить невеликий відсоток ветеранів, випадково ідентифікованих з основного опитування, згідно з національними статистичними даними (<1%) (1). Для цілей аналізу респонденти визначалися як «Ветерани АТО/ООС», якщо вони повідомляли, що брали участь у військових діях, і що на даний момент не перебувають на військовій службі.

Явища, досліджувані в цьому звіті, представлені за допомогою балів. Оцінка є показником від 0 до 10, де 0 означає повну відсутність явища, а 10 означає його повсюдну присутність.

Статистична значущість різниць між середніми величинами індикатора ветеранів і порівняльної вибірки перевірялась методом ANCOVA за рівня значущості $p < 0,05$ і з урахуванням віку, статі та типу населеного пункту. Для проведення всіх видів аналізу вибірку також зважували, щоб розподіл респондентів-ветеранів був репрезентативним щодо розподілу населення області згідно з даними Державної служби статистики (1).

Щоб залучити ветеранів до процесу підготовки цього звіту, результати, висновки та рекомендації обговорювались з ними на фокус-групах. У цих фокус-групах брали участь ветерани та організації, які працюють з ветеранами або представляють їх¹.

У цьому звіті під «ветеранами» маються на увазі учасники збройного конфлікту у Донецькій та Луганській областях, а не інші групи ветеранів в Україні.

1 З огляду на яскраві гендерні відмінності в реінтеграції, фокус-групові дискусії проводилися окремо для чоловіків і жінок-ветеранів. У ФГД з чоловіками взяли участь 7 ветеранів. Їхній вік коливався від 34 до 52 років. Усі опитані ветерани-чоловіки були з Донецької області, з них 6 — з невеликих міст з населенням від 60 000 до 150 000 жителів, 1 — з міста з населенням 450 000 жителів. Троє з опитаних чоловіків-ветеранів також були представниками таких громадських організацій: «Союз ветеранів АТО Донбасу», «Покровська міська організація ветеранів та інвалідів-учасників АТО в Донецькій області» та відокремлений підрозділ організації «Союз ветеранів АТО Донбасу» в м. Дружківка. До складу ФГД з жінками увійшло 5 ветеранів. Їхній вік коливався від 38 до 50 років. Двоє з опитаних жінок-ветеранів походили з невеликого міста з населенням приблизно 150 000 жителів, а інші три — з більших міст з населенням від 450 000 до 1 000 000 жителів. Одна з опитаних жінок-ветеранів також була представницею громадської організації «Спілка учасників АТО Мелітополя».

ВСТУП

Воєнні дії у східній частині України спустошили громади, позбавили багатьох людей засобів до існування, призвели до вимушеного переселення майже двох мільйонів (2), а також до смертей та поранень ще десятків тисяч людей (3; 4). В результаті війни з'явилося майже 400 тисяч ветеранів АТО/ООС (3; 4; 5; 6; 7). Після повернення до своїх рідних громад багатьом з цих ветеранів АТО/ООС надзвичайно важко повернутися і до свого довоєнного життя.

Після повернення ветеранам АТО/ООС доводиться справлятися з труднощами без підтримки цілісної політики реінтеграції, часто проходячи через адміністративні перешкоди, щоб отримати статус ветерана (або посвідчення інвалідності), медичне обслуговування та психологічну реабілітацію (4; 6). Вони стикаються з серйозними проблемами, пов'язаними з економічною реінтеграцією, реакціями на інтенсивну травму конфлікту, відновленням зв'язків зі своїми громадами та прийняттям у старі соціальні кола, а також пошуком орієнтирів та цілей у житті після потрясінь збройного конфлікту. Внаслідок цього ризику зловживання алкоголем та наркотичними речовинами, домашнього насильства та самогубства серед ветеранів зростають, оскільки їхні травми, пов'язані з конфліктом, залишаються без уваги (3).

Було висловлено занепокоєння, що нездатність задовольнити потреби ветеранів АТО/ООС та неадекватна реінтеграція можуть збільшити ризик їх маргіналізації, потенційно виштовхуючи їх на периферію суспільства та до радикальних груп (6; 8). SCORE досліджуватиме громадянську поведінку ветеранів, використовуючи низку індикаторів, які вимірюють активні, пасивні та радикальні громадянські тенденції, а також відкритість до використання насильства для досягнення політичних цілей. Таким чином, ефективна

реінтеграція є необхідною, оскільки вона не лише дозволить ветеранам повернутися до цивільного життя, але й сприятиме соціальній згуртованості в Україні.

Водночас ветерани АТО/ООС є важливою групою, яка глибоко вплинула на українську політику та суспільство, та ключовою зацікавленою стороною процесу врегулювання конфлікту в Україні. Щоб досягти довготривалої соціальної згуртованості, українське громадянське суспільство та інституційні суб'єкти мають вирішувати виклики, з якими вони зіштовхуються, і адаптуватися до появи цієї групи як важливої зацікавленої сторони, враховувати їхні думки і занепокоєння при прийнятті рішень щодо вирішення конфлікту і майбутнього напрямку України. Таким чином, реінтеграція стає ключовим пріоритетом для будь-якого суб'єкта, зацікавленого у відновленні соціальної структури, яка була силоміць порушена в останні роки. Крім того, у SCORE ставлення до військових АТО/ООС також інтегровано до метрик соціальної згуртованості в Україні (9).

До найбільших викликів, з якими стикаються ветерани АТО/ООС, належить безробіття, часто через інвалідність, отриману під час служби, неналежний догляд та психосоціальна реабілітація, несправедливе ставлення з боку роботодавців (10), неповна реінтеграція або відчуття втрати орієнтирів та цілей (5; 6; 8; 13). Не менш важливою, однак, є нестача підтримки переходу ветеранів з військової служби на роботу після служби. Незважаючи на те, що Міністерство у справах ветеранів України вживає заходів у цьому напрямку (11), нещодавнє дослідження показало, що більше чверті робочих місць, які ветерани обіймали до своєї служби, не утримувалось² для них. В той же час, ветеранам дозволили повернутись тільки до 70% тих робочих місць, які для них утримували (4). Жінки-ветеранки знаходяться в ще більш нестабільному становищі, оскільки лише 45% дозволили повернутися до їхніх робочих місць. Інші відзначали низьку зайнятість, особливо серед молодих ветеранів (12). Відсутність економічної безпеки робить ветеранів дедалі більш вразливими до загострення проблем із психічним здоров'ям, соціальної ізоляції та, зрештою, нездатності реінтегруватися в цивільне життя.

Зусилля і жертви жінок-ветеранів АТО/ООС у збройному конфлікті у східній Україні часто залишалися поза увагою. Попри те, що понад 19 000³ жінок служили під час конфлікту, жінки-ветерани отримали право подавати заяву стосовно

2 Стаття 119 Кодексу законів про працю України постановляє, що робочі місця осіб, які відбувають на військову службу, мають утримуватись до їх повернення (Кодекс законів про працю України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>).

3 Цю приблизну цифру нещодавно оприлюднив Заступник Міністра у справах ветеранів України з питань європейської інтеграції Олексій Ілляшенко у своєму виступі на Київському форумі рівних прав та можливостей у вересні 2020 року.

надання статусу ветерана тільки в жовтні 2019 року (16; 17). Незважаючи на нещодавні зусилля^{4,5} від жовтня 2021 року, згідно з яким жінки в Україні отримали можливість бути більш залученими до військової служби починаючи з кінця 2022 року. Відповідно, в цьому дослідженні проблеми ветеранів розглядались через лінзи гендеру. Всі бали SCORE подані окремо для жінок-ветеранів і чоловіків-ветеранів, щоб виявити ключові гендерні відмінності, таким чином створюючи рекомендації, чутливі до проблем, з якими стикаються саме чоловіки або саме жінки.

Політика щодо реінтеграції ветеранів почала формалізуватись з моменту створення Мінветеранів у 2018 році (14). Однак, в той час як одні люди критикували законодавчу базу, що забезпечує доступ ветеранів до певних пільг, як недостатню (15; 16), інші критикували політику реінтеграції як надто зосереджену на соціальних пільгах та забезпеченні (6; 8). Крім того, багато уваги приділялось напруженості між групами ветеранів та місцевими постачальниками послуг, що ще більше посилювало проблему (8).

Декілька акторів сприяють покращенню ситуації. Програма ООН із відновлення та розбудови миру (UN RPP) під керівництвом ПРООН працювала над психологічною реабілітацією та реінтеграцією ветеранів (23; 24). Мінветеранів опублікувало плани реформи підтримки ветеранів, сфокусованій на психологічній підтримці (17), житлових пільгах та інтеграції ветеранів до державної служби (7; 18). Програма ООН із відновлення та розбудови миру також працювала з місцевими громадами та ветеранами в рамках концепції реінтеграції на рівні громад, як і Міжнародна організація з міграції (МОМ) (19). Програма ООН із відновлення та розбудови миру була сфокусована на психологічній та фізичній реабілітації, реінтеграції та поверненні ветеранів до громад, підтримці НУО/ГО, які підтримують ветеранів, а також на особливих проблемах, з якими стикаються жінки-ветерани, повертаючись до своїх громад. Крім того, програма ООН із відновлення та розбудови миру надавала гранти ГО, які працюють над співпрацею між місцевою владою та ветеранами, у Дніпропетровській та Житомирській областях. У серпні 2021 року програма «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East), що фінансується Агентством США з міжнародного розви-

4 Закон України №2523 «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях».

5 Наказ №313 від 11 жовтня 2021 «Про затвердження Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями, після одержання яких жінки беруться на військовий облік військовозобов'язаних та Переліку спеціальностей та/або професій, споріднених з відповідними військово-обліковими спеціальностями»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1566-21#Text>

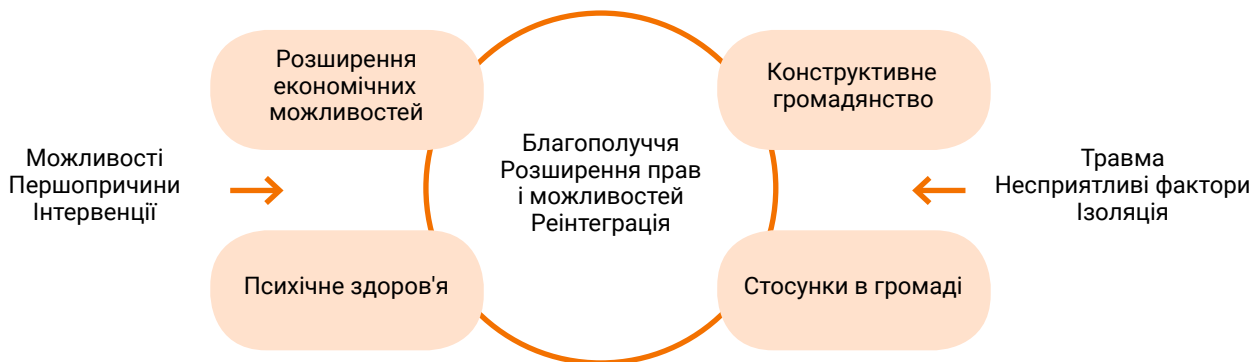
тку (USAID), розпочала роботу з реінтеграції ветеранів до місцевих громад у Донецькій області. DG East підтримує платформи, що займаються вирішенням проблем ветеранів, наприклад, Всеукраїнський форум ветеранів АТО/ООС, який також покликаний надихати, демонструючи позитивні зміни у регіоні, що постраждав від конфлікту.

Ефективна політика реінтеграції ветеранів також сприятиме прогресу України у досягненні трьох цілей сталого розвитку (ЦСР), зокрема, ЦСР 5 щодо гендерної рівності, ЦСР 8 щодо гідної праці та економічного зростання та ЦСР 16 щодо миру, справедливості та сильних інститутів.

Враховуючи потребу у єдиній та комплексній політиці щодо реінтеграції ветеранів (8; 10; 14; 22), ми пропонуємо концептуальну модель (див. рис. 1), яка враховує багатовимірність інтеграції ветеранів, включаючи економічну інтеграцію, психічне здоров'я, позитивні відносини у громаді та конструктивну громадську участь ветеранів як результати. Успішна реінтеграція ветеранів відбудеться, коли будуть досягнуті ці чотири результати. Ці результати є взаємозалежними та впливають один на одного, а на них, в свою чергу, впливає низка соціальних, економічних, індивідуальних і комунальних факторів, які можуть бути або сприятливими факторами, або бар'єрами, що заважають прогресу в інтеграції. Таким чином, додаткова цінність SCORE полягатиме в з'ясуванні того, які фактори є першопричинами чи перешкодами для цих результатів, а також в пошуку шляхів ефективних змін. Використовуючи дані SCORE⁶, ми прагнемо усунути прогалини в даних про ветеранів і проблеми, з якими вони стикаються. Ми представляємо статистичний аналіз, який розкриває кількісно підтверджені шляхи змін, які можуть слугувати вхідними точками для акторів, які працюють над реінтеграцією ветеранів.

6 Цей звіт ґрунтується на кількісному особистому опитуванні 519 ветеранів АТО/ООС за методологією SCORE та серії фокус-груп, до яких увійшли ветерани АТО/ООС та представники організацій, що займаються проблемами ветеранів.

Схематично зображена концептуальна модель вимірів проблем ветеранів АТО/ООС, які перетинаються між собою та перебувають у взаємній залежності. Досягнення чотирьох результатів сприятиме благополуччю ветеранів, розширенню їхніх прав і можливостей та реінтеграції. Також відображено різні фактори, які можуть сприяти позитивним результатам (ліворуч), або перешкоджати реінтеграції (праворуч). У цьому звіті представлено прогностичний аналіз, який розкриває, які фактори є ключовими для кожного результату.

Цей звіт починається з обговорення демографічного профілю вибірки ветеранів (Розділ 1). Після цього ми розглядаємо конкретні виклики, пов'язані з психічним здоров'ям ветеранів АТО/ООС, а також те, як їх вирішити (Розділ 2). У наступних розділах ми досліджуємо проблеми реінтеграції ветеранів до їхніх рідних громад, розглядаючи спочатку економічну інтеграцію та працевлаштування (Розділ 3), а потім соціальну реінтеграцію та відносини з громадою (Розділ 4). Далі ми досліджуємо, наскільки громадянська поведінка та політична участь ветеранів відрізняються від порівняльної вибірки (Розділ 5), після чого розглядаємо погляди ветеранів на різні політичні та соціальні проблеми (Розділ 6).

Дослідження розглядає ці теми, відповідаючи на такі дослідницькі питання:

- Чи стикаються ветерани АТО/ООС із особливими проблемами в порівнянні з тими, хто не має статусу ветерана? Як відрізняються ці проблеми серед ветеранів-чоловіків та ветеранок-жінок?
- Чи стикаються ветерани з проблемами економічної реінтеграції та працевлаштування в Україні? Які демографічні групи потребують найбільшої підтримки?

- Чи готові спільноти прийняти ветеранів назад у свої соціальні кола? Чи готові ветерани прийняти всі соціальні та політичні групи України? Які існують вхідні точки для досягнення соціальної згуртованості та інтеграції, і які інтервенції є необхідними?
- Яким є характер громадянської поведінки ветеранів порівняно з іншими українцями? Як можна підтримати ветеранів, щоб сприяти їх конструктивній участі у громадському та політичному житті їхніх громад та України?
- Якими є занепокоєння та бажання ветеранів щодо майбутнього України з точки зору ключових політичних та соціальних дилем?

Результати та рекомендації, представлені в цьому звіті, були валідовані під час двох фокус-групових дискусій (ФГД), одна з яких була проведена з ветеранами-чоловіками, а інша — з жінками-ветеранами. ФГД⁷ проводилися окремо для чоловіків і жінок, оскільки вони часто мають різні досвіди та труднощі під час повернення до цивільного життя.

Наприкінці звіту розглядаються ключові висновки з кожного з розділів та пропонуються доказові рекомендації, які можуть бути використані урядовими, міжурядовими та неурядовими установами та групами для вирішення деяких проблем, з якими стикаються ветерани.

⁷ З точки зору процедур ФГД, за результатами аналізу SCORE Україна 2021 дослідницька група підготувала підсумковий документ з ключовими висновками разом із запитаннями, спрямованими на краще розуміння проблем реінтеграції ветеранів. ФГД зосередилися на трьох ключових темах: психічне здоров'я, активне і радикальне громадянство та економічна безпека і інклюзія, а також коротко торкнулися інтеграції громади та соціальної інтеграції.

1. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС

Розуміння соціально-демографічного профілю ветеранів АТО/ООС в Україні є важливою передумовою будь-якого дослідження щодо кількісної оцінки їхніх потреб, проблем і сильних сторін. У цьому розділі ми наводимо оцінку кількості ветеранів у країні та регіонах, а також демографічні характеристики ветеранів з нашої вибірки.

Опитування SCORE проводилося серед випадкової вибірки з понад 12 000 дорослих громадян по всій Україні⁸. З цієї випадкової національної вибірки 64 особи визнали себе ветеранами АТО/ООС⁹. Екстраполюючи цей рівень поширеності, можна сказати, що на національному рівні $0,5 \pm 0,1\%$ громадян є ветеранами. Екстраполяція національного показника дає $215\,000 \pm 44\,000$ ветеранів. Інші джерела повідомляють про більшу кількість ветеранів АТО/ООС, 370 000 (4) або 385 000 (3).

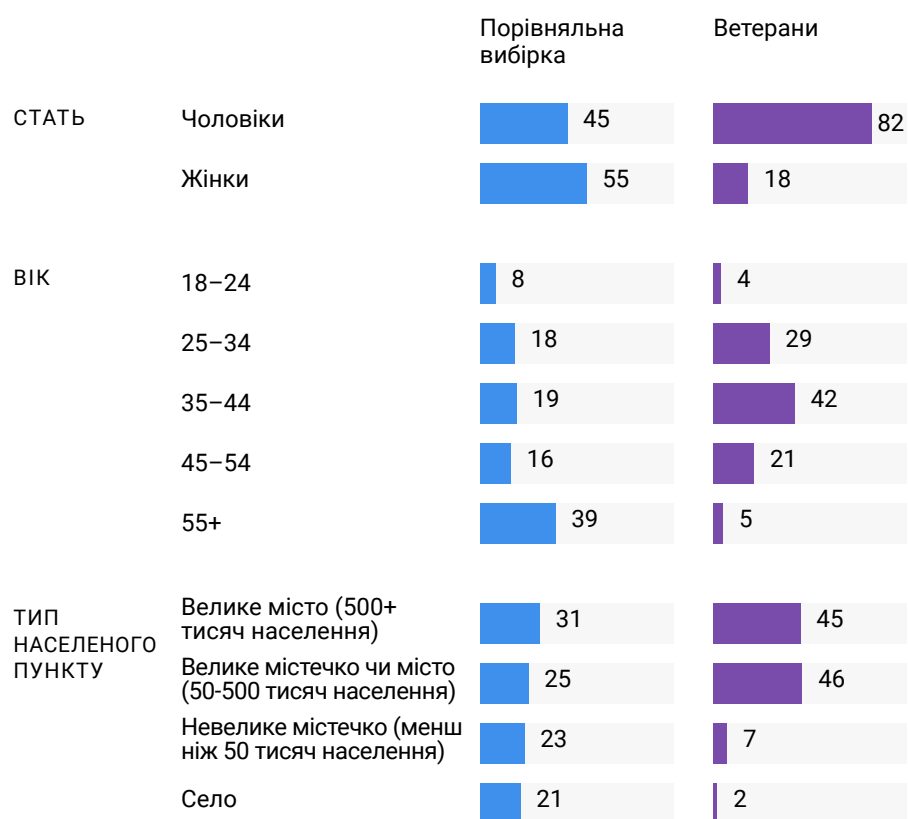
Чотири з п'яти респондентів в опитуваній вибірці ветеранів були чоловіками¹⁰. Ветерани, як правило, набагато молодші за порівняльну вибірку, переважна більшість знаходиться у віці від 18 до 44 років (74% порівняно з лише 45% у порівняльній вибірці). Середній вік ветеранів – 39 років, у порівнянні з 48 роками у порівняльній вибірці. Віковий розподіл серед чоловіків і жінок-ветеранів також різний. Чоловіки-ветерани в середньому молодші за жінок. 37% чоловіків-ветеранів молодші за 35 років у порівнянні з лише 21% жінок-ветеранок.

8 За виключенням непідконтрольних уряду України територій.

9 Оскільки вони були визначені випадковим чином, а не зібрані за методологією «снігової кулі», вони дають точнішу картину географічного розподілу ветеранів в Україні.

10 Для отримання додаткової інформації див. розділ «Методологія».

Демографічні характеристики ветеранів та національної вибірки, %
(порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС,
N=519)

Опитані ветерани також, як правило, живуть у великих містечках (46%) або містах (45%), а не в невеликих містечках чи селах. Ветерани, як правило, більш освічені за людей з порівняльної вибірки (можливо, через їх молодший вік), причому дещо більша частка з них здобула вищу освіту. Ветерани з нашої вибірки також мають вищий рівень доходу, тоді як набагато менша частка з них не могла дозволити собі регулярно купувати одяг (17% порівняно з 40% у порівняльній вибірці). Ці результати відповідають аналогічним опитуванням ветеранів (4).

Ветерани дещо частіше мають інвалідність (11% проти 6% у порівняльній вибірці). Більшість ветеранів, які мають інвалідність, мають III групу¹¹ (6% від усіх ветеранів). Ветерани, як правило, мають більше дітей і живуть у домогосподарствах з більшою кількістю мешканців. 58% ветеранів мають хоча б одну дитину, у порівнянні з 34% респондентів у порівняльній вибірці. Серед ветеранів частка ВПО є трохи вищою ніж у порівняльній вибірці (3% проти 2,2%).

РИСУНОК 3

Розподіл за рівнями освіти та доходу за вибірками, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

РИСУНОК 4

Розподіл за економічним статусом, зайнятістю та групами інвалідності за вибірками, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

11 Люди з III групою інвалідності мають стійкі, помірні функціональні розлади організму внаслідок захворювання, травми або вроджені вади, що призвели до помірною обмеження життя, у тому числі обмеження працездатності, але потребують соціальної допомоги соціального захисту.

Цікавим є профіль ветеранів в контексті працевлаштування. Оскільки більшість ветеранів перебуває у віковій групі від 25 до 45 років і є чоловіками, серед них, як правило, меншою є частка пенсіонерів, людей, які ведуть домашнє господарство, або студентів. Тому ж серед них більшою є частка працевлаштованих (78%), що відповідає іншим опитуванням (4). Однак через труднощі економічної інтеграції вони також мають вищий рівень безробіття, який становить 13%, порівняно з лише 6% у порівнянній вибірці. Працевлаштування та економічна інтеграція ветеранів розглядаються більш детально в Розділі 3.

Більшість опитаних ветеранів проходили службу в Збройних силах України (73%), далі йдуть Національна гвардія (12%) та Добровольчі батальйони (10%). Службу в інших структурах проходили менше 3%. Чоловіки-ветерани та жінки-ветерани мають дещо різний профіль служби: 78% чоловіків-ветеранів проходили службу в Збройних силах України проти 50% жінок-ветеранів. 29% опитаних жінок і лише 8% чоловіків служили в Національній гвардії. Близько трьох з п'яти ветеранів служили більше року (61%).

РИСУНОК 5

Характеристики домогосподарств ветеранів і порівнянної вибірки, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

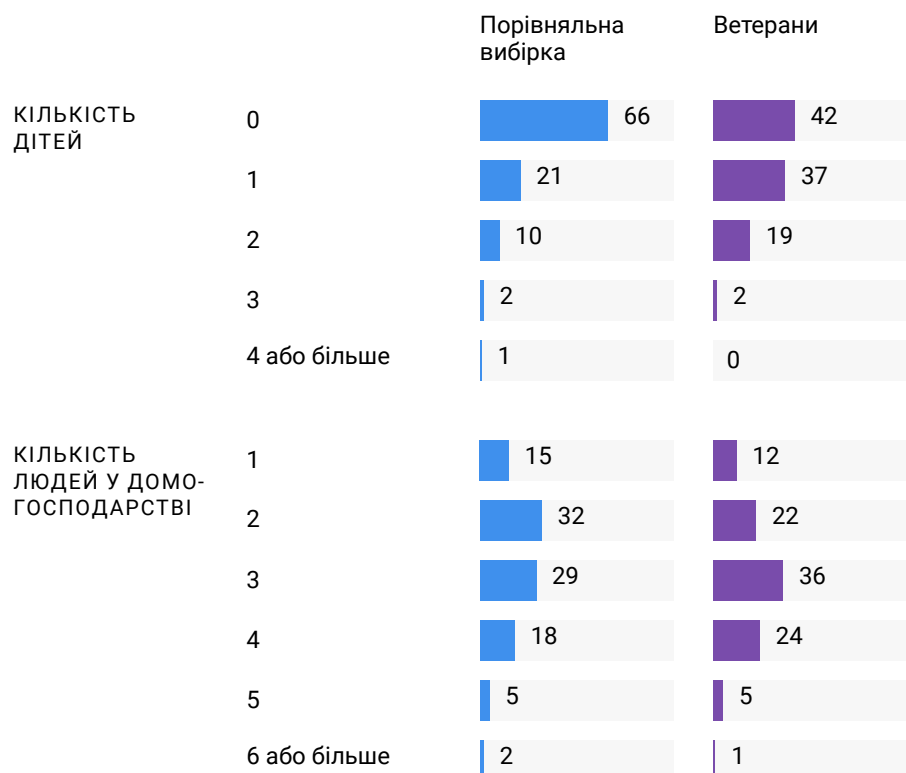
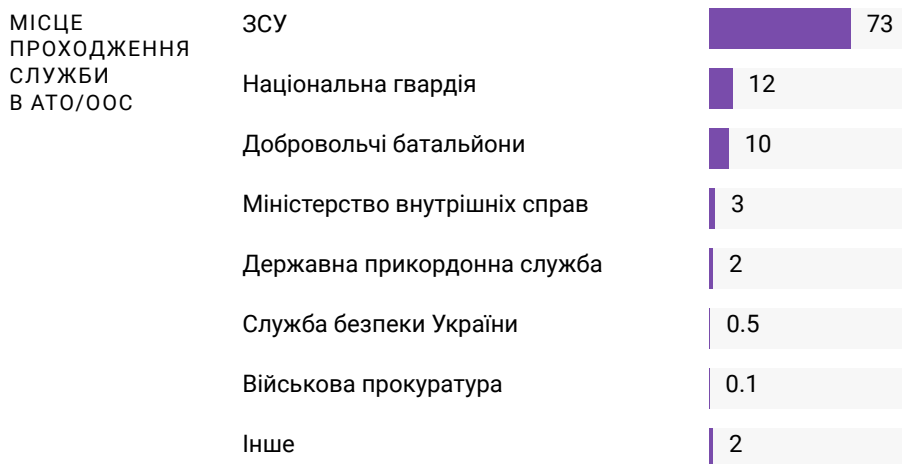

РИСУНОК 6

Характеристики військової служби ветеранів (додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

2. ВИКЛИКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПСИХІЧНИМ ЗДОРОВ'ЯМ ВЕТЕРАНІВ

У цьому розділі представлено профіль психічного здоров'я ветеранів, а також розглянуто, які інші показники можуть лежати в основі проблем, з якими стикаються ветерани-чоловіки та жінки-ветеранки. До викликів, які ускладнюють проблеми психічного здоров'я ветеранів, належать складність повернення до цивільного життя після бойових дій, відсутність доступу до систем охорони здоров'я та відсутність комплексної політики щодо психосоціальної реабілітації (6).

ТАБЛИЦЯ 1 БАЛИ 0–10

Порівняння показників психічного здоров'я за вибіркою та статтю, бали, 0-10, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519).

Назва індикатора	Порівняна вибірка	Ветерани (загальний показник)	Чоловіки-ветерани	Жінки-ветеранки	Наявність статистично значущих відмінностей між ветеранами та порівнянною вибіркою ¹²	Наявність статистично значущих відмінностей між чоловіками-ветеранами і жінками-ветеранами ¹³
Агресія	1.1	2.3	2.4	1.7	Так	Ні
Тривожність	4.3	3.9	3.7	4.7	Ні	Так
Депресія	3.2	3.5	3.3	4.3	Ні	Так

12 Відмінності між ветеранами та порівнянною вибіркою є статистично значущими при $p < 0,01$, $F > 40$ з урахуванням статі (за допомогою ANCOVA).

13 Відмінності між чоловіками та жінками-ветеранами є статистично значущими при $p < 0,01$, $F > 40$.

У Таблиці 1 наведено бали ветеранів (з розбивкою за статтю) та порівнянної вибірки за ключовими показниками психічного здоров'я: агресією, тривожністю та депресією. Тривожність у середньому вища серед жінок-ветеранів порівняно з чоловіками-ветеранами, але не є статистично відмінною за показник серед жінок не ветеранів. Таким чином, тривожність не є специфічною для ветеранів проблемою, а радше загальним явищем для населення України, особливо жінок¹⁴. Прояви депресії, за власними оцінками, є більш вираженими серед усіх жінок у нашій вибірці, але в середньому вони вищі серед жінок-ветеранів, порівняно з чоловіками-ветеранами та жінками не ветеранами, що спонукає до подальшого дослідження. Важливо визнати, що досвід ветеранів сильно відрізнявся серед чоловіків і жінок, які служили, і що гендерні очікування та стереотипи заважають як жінкам, оскільки їхній статус ветеранів часто ставлять під сумнів, так і чоловікам, які часто відчують потребу відповідати нереалістичним стандартам і уникати розмов про проблеми психічного здоров'я (7; 8; 29). Справді, чоловіки-ветерани також можуть занижувати прояви власної депресії та інших проблем психічного здоров'я, з якими вони стикаються, через гендерні стереотипи та очікування не виявляти слабкості.

Агресія є вищою серед ветеранів (а не порівнянної вибірки). Агресією, згідно вимірювання SCORE, є психосоціальна схильність до бійок, бурхливої реакції, коли людина злиться, або труднощів в стримуванні гніву. Агресія є клінічним викликом для медичних працівників та має тенденцію до поширення в різних постконфліктних контекстах. Дійсно, попередні дослідження виділяли агресію як особливу проблему для психічного здоров'я ветеранів АТО/ООС (6). За оцінкою SCORE, агресія є перешкодою для соціальної згуртованості та тісно пов'язана із ворожими чи радикальними формами громадянства та соціально-політичного самовираження (20). Важливо, що для ветеранів агресія є фактором ризику розвитку антисоціальної поведінки після служби (31; 32). Відповідно, у Розділі 5 цього звіту розглядається роль агресії як рушійної сили ворожих форм громадянства. Більше того, депресія, тривожність та агресія, як правило, зустрічаються одночасно у ветеранів¹⁵. Це говорить про те, що ветерани, які борються з однією проблемою психічного здоров'я, частіше стикаються і з іншими подібними проблемами. Показово, що деякі ветерани самі закликали до того, що кожен ветеран, який брав участь у бойових діях, повинен отримувати психологічну підтримку (4).

14 Зверніть увагу на систематичні гендерні відмінності в повідомленні про проблеми з психічним здоров'ям, а також те, що чоловіки часто применшують інформацію про будь-які проблеми, які вони можуть мати (5). З огляду на те, що це показники, які люди оцінюють самостійно, ймовірно, що рівень депресії та/або тривоги може бути заниженим.

15 Агресія та депресія позитивно корелюють ($r=0,43, p<.001$). Тривожність також корелює як з депресією ($r=0,63, p<.001$), так і з агресією ($r=0,22, p<.001$).

ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД ВЕТЕРАНІВ

Особистий досвід конфлікту та пов'язаний з ним потенційно травматичний досвід є ключовими в профілі психічного здоров'я ветеранів. Більшість опитаних ветеранів чули або бачили бої/обстріли (69%). Приблизно половина опитаних ветеранів були свідками пострілів, нанесення поранень або жорстокого нападу на іншу людину. 31% ветеранів втратили близьку людину або були свідками того, як когось вбивають – такі події траплялись порівняно рідше. Ці показники, як правило, вищі серед ветеранів з малих міст і нижчі серед ветеранів, які проживають у великих містах. У всіх випадках вони значно вищі за аналогічні показники серед громадян у порівняльній вибірці.

РИСУНОК 7

Відсоток ветеранів, які особисто зазнали травматичного досвіду під час конфлікту, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

ФАКТОРИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ВИЩИМ РІВНЕМ АГРЕСІЇ У ВЕТЕРАНІВ

Щоб краще зрозуміти, що породжує агресію у ветеранів, було проведено прогностичний аналіз, в якому агресію було визначено як результат. Статистично значущі прогностичні показники наведені в Таблиці 2, ранжовані за силою їхнього впливу на результат. Результати було зважено та подано з урахуванням статі. Позитивні β -коефіцієнти асоціюються з вищими рівнями агресії і, таким чином, можуть розглядатися як тригери агресії. Негативні β -коефіцієнти пов'язані з меншою агресією. Їх можна розглядати як прояви стійкості і захисні фактори, які можуть зменшувати агресивні тенденції; таким чином, це хороші вхідні точки для пом'якшення агресивних тенденцій.

Результати показують, що найсильнішим прогностичним фактором агресії є маргіналізація. Це говорить про те, що коли ветерани відчують себе виключеними та маргіналізованими цивільним населенням, це може призвести до посилення агресії, що підтверджується іншими кількісними дослідженнями (5). Другим за значенням прогностичним фактором агресії є націоналістична радикалізація. Ветерани, які підтримують радикальні націоналістичні наративи, більш схильні до вищих рівнів агресії. Фактично, виключення ветеранів може привести їх до периферії суспільства, де їм буде легше спілкуватися та відчувати приналежність до групи (див. Розділ 5 про

Прогностичні показники, які посилюють агресію ¹⁶	Сила ефекту (стандартизовані β -коефіцієнти)
Маргіналізація	0.23
Націоналізм	0.21
Депресія	0.20
Термін служби	0.11
Особистий досвід бойових дій у конфлікті на сході України	0.09
Прогностичні показники, які зменшують агресію	β
Управлінські навички	-0.18
Згуртованість в сім'ї	-0.08

зв'язок між агресією, націоналістичними організаціями та радикальними громадянськими тенденціями). У сукупності ці висновки підкреслюють необхідність програмування на основі громади, яке може сприяти соціальній інтеграції ветеранів, більшій обізнаності та взаємодії між цивільним населенням та ветеранами для подолання агресії. Крім того, згуртованість в сім'ї (тобто гармонійні сімейні стосунки) пом'якшує агресію. Це говорить про те, що психологічна реабілітація та інтервенції мають проводитись на сімейному рівні, з сімейним консультуванням та навчанням членів сім'ї (21). Тому заходи, спрямовані на пом'якшення агресії, повинні враховувати як соціальний, так і сімейний контекст¹⁷. ФГД підтвердили наші висновки, включаючи маргіналізацію та націоналістичні настрої як ключові фактори, пов'язані з агресією та ключову роль підтримки у сім'ї для ефективної реінтеграції та психологічної реабілітації. Крім того, ФГД показали, що відчуття маргіналізації часто виникають через упередження проти ветеранів, обмежений доступ до обіцяних їм соціальних виплат та загальне нерозуміння досвіду військової служби ветеранів.

«Коли ти зустрічаєш свою однокласницю, яка тобі задає питання: а що, там справді росіяни? А що, там справді стріляють? А ти приїхала на машині? А ти золото там набрала? А ким

16 Усі показники статистично значущі при $p < 0,05$, зважені, враховують стать (яка є значущою, показуючи, що чоловіки-ветерани більш агресивні, ніж жінки-ветерани) та дохід (який стає незначущим після того, як інші показники включені до моделі). $R^2 = .44$, $F(9, 510) = 43.737$, $p < .001$

17 Зміцнення згуртованості сімей у міських районах є особливо важливим, оскільки опитування показує, що така згуртованість нижча серед ветеранів, які живуть у великих містах.

ти там була? А ти вбивала людей? А скільки людей ти вбила? Я чула, що ти закінчила снайперські курси. І Владімір Путін — молодець, а ми ж брати. Моя перша вчителька більше не розмовляє ні з моєю мамою [ні зі мною] – ось що вбиває, просто вбиває. Я вже якось навчилася виставляти стіну, а раніше мені хотілось просто так зробити [показує жестом, як скручує комусь шию] і все. І зараз, до речі, достатньо часто мені теж так хочеться зробити і, відверто кажучи, іноді я собі не відмовляю. І після цього мені стає легше»

– жінка-ветеран, 50

Крім того, важливими прогностичними факторами агресії є термін служби та причетність до конфлікту. Ветерани, які проходили службу більше 12 місяців, демонструють вищу агресію, особливо в порівнянні з особами, які служили менше 6 місяців. Аналогічно, ветерани, які зазнали більшого впливу травмуючих подій, включаючи насильство через конфлікт, частіше виявляють більшу агресію. Обидва індикатори є факторами ризику, які підвищують агресію, і ветерани, які прослужили довше або зазнали більшого впливу конфлікту, мають бути основною цільовою групою спеціалістів, що надають психологічну допомогу. Ветерани, які живуть у великих містах та сільській місцевості, як правило, зазнають значно більшого впливу конфлікту, що спонукає зосередитися на менш урбанізованих районах.

Результати також показують, що агресивні тенденції серед ветеранів часто виникають через слабе регулювання їхніх когнітивних та афективних психічних станів, включаючи гальмування/контроль над своєю імпульсивністю та депресивними симптомами. Хоча імпульсивність і агресія іноді вважаються бажаними та цінними рисами на передовій, що дозволяють комбатантам приймати рішення за доли секунди та діяти наполегливо, ці риси погано підходять для цивільного життя і часто призводять до антисоціальної поведінки. Політика щодо ветеранів повинна забезпечувати психосоціальну реабілітацію, спеціально пристосовану до їх проблем, наприклад, КПТ (когнітивно-поведінкова терапія), орієнтована на травму, та/або десенсибілізація та репроцесуалізація рухом очей, напрям терапії, спеціально розроблений для подолання імпульсивної агресії та інших посттравматичних симптомів (34; 35). Крім того, хоча SCORE не відстежує зловживання алкоголем та психоактивними речовинами, інші дослідження визначили вживання алкоголю як фактор, який негативно впливає на психічне здоров'я ветеранів (4; 5), це також може бути механізмом подолання інтенсивного досвіду і травм, отриманих під час служби. При розробці

протоколів, які відповідають потребам ветеранів, заходи з питань психічного здоров'я мають також зважати на можливість зловживання психоактивними речовинами.

ЯК ЗРОЗУМІТИ ДЕПРЕСІЮ У ЖІНОК-ВЕТЕРАНІВ

Щоб розробити відповідь на більш високу поширеність депресії серед жінок-ветеранів, ми дослідили показники, пов'язані з депресією у жінок-ветеранів. Депресія у жінок-ветеранів тісно пов'язана з агресією, тривожністю та поганими управлінськими навичками. Асоціації між когнітивними та афективними процесами означають, що (жінки) ветерани часто стикаються з декількома психологічними проблемами, що підкреслює, що психологічна реабілітація має бути різнобічною.

ТАБЛИЦЯ 3

Кореляції між депресією та іншими показниками для жінок-ветеранів, враховуючи її зв'язок з агресією

	Сила асоціації ¹⁸
Тривожність	0.40
Управлінські навички	-0.45
Безпека здоров'я	-0.31
Довіра до Міністерства охорони здоров'я	-0.25
Надання послуг охорони здоров'я	-0.25
Відчуття громадянського обов'язку	-0.31
Активна громадянська позиція	-0.27
Боязнь економічної нестабільності	0.30

Депресія нижча у жінок-ветеранів, які мають вищі бали з показників безпеки здоров'я, довіри до МОЗ та надання послуг охорони здоров'я. Це свідчить про те, що симптоми депресії у жінок-ветеранів посилюються через відсутність медичних послуг та невизначеність щодо цього питання. Справді, попередні звіти підкреслювали, що одна з найбільш значущих проблем, з якими стикаються ветерани в Україні, пов'язана зі складною системою надання медичної допомоги, що викликає занепокоєння з приводу гендерної інклюзії в питаннях надання послуг ветеранам (7; 8). Це підкреслює необхідність розробки комплексної політики Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) та Міністерства у справах

18 Враховуючи відносно невеликий розмір вибірки жінок-ветеранів (n=93), а також для збереження надійності ми утрималися від моделювання того, що передбачає депресію, а натомість дослідили, що корелює з депресією після того, як було враховано її зв'язок з агресією.

ветеранів (Мінветеранів) для підтримки психосоціальної реабілітації ветеранів, і особливо жінок-ветеранів, як ключового компонента політики охорони здоров'я.

Депресія також має негативний зв'язок з громадянською поведінкою. Жінки-ветерани, які мають вищі бали з депресії, як правило, мають нижчі бали за активну громадянську позицію та відчуття громадянського обов'язку. Це передвіщає підвищений ризик відчуженості, відстороненості або навіть радикалізації серед жінок-ветеранів. Крім того, депресія може виникати через боязнь економічної нестабільності, що вимагає додаткової зосередженості психологів на громадах, де є економічний спад, а також на жінках-ветеранах із низьким рівнем доходу, що менш захищені від економічної нестабільності.

Хоча депресія не обговорювалась відкрито на ФГД, втім і жінки, і чоловіки згадували певний досвід, характерний для неї: відчуття загубленості, соціальну ізоляцію та зловживання алкоголем. ФГД показали, що ветерани-чоловіки часто страждають від депресії та інших проблем психічного здоров'я, але також часто вони придушуються та залишають без уваги ці проблеми з огляду на страх зазнати стигми як «слабкі» або «хворі» через нереалістичні гендерні очікування та токсичну маскуліність. Учасники ФГД наголошували на необхідності систематичної психосоціальної реабілітації, яка б дозволила їм ефективно реінтегруватися в українське суспільство та відновити своє цивільне життя, водночас наголошуючи на небезпеці нездатності зробити це.

«На війні, щоб вижити, щоб виграти війну, людина має стати звіром. Щоб повернутися додому, сила звіра має трансформуватись у мудрість воїна. Тільки тим, хто пройшов це перетворення, було присвоєно почесне звання героя і дозволено бути в сім'ї, в суспільстві...»

– жінка-ветеран, 46

3. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ТА ЕКОНОМІЧНА ІНКЛЮЗІЯ

Економічна безпека та інтеграція – головні чинники забезпечення добробуту ветеранів. Багато дослідників підкреслюють потребу в засобах продуктивної зайнятості, труднощі економічної реінтеграції внаслідок великих змін у житті після участі у війні (4) та важливість економічної інтеграції як запоруки соціальної інклюзії ветеранів (22).

Результати SCORE показують, що рівень безробіття серед ветеранів вищий, ніж у порівняльній вибірці (13% і 8% відповідно). Це явище проявляється ще яскравіше в категорії ветеранів-чоловіків віком від 36 до 60 років, рівень безробіття яких на 7% вищий порівняно з іншими віковими групами ветеранів. Ці статистичні дані підкріплюються результатами фокус-групових дискусій, згідно з якими соціальні пільги для ветеранів, а також упереджено-негативне ставлення до них, часто стримують роботодавців від працевлаштування ветеранів.

«Яке ваше останнє місце роботи? Армія. Пробачте, ви нам не підходите, бо у вас соціальний пакет, додаткова відпустка – ви для нас незручний. Ось що кажуть люди.»

– ветеран-чоловік, 46 років

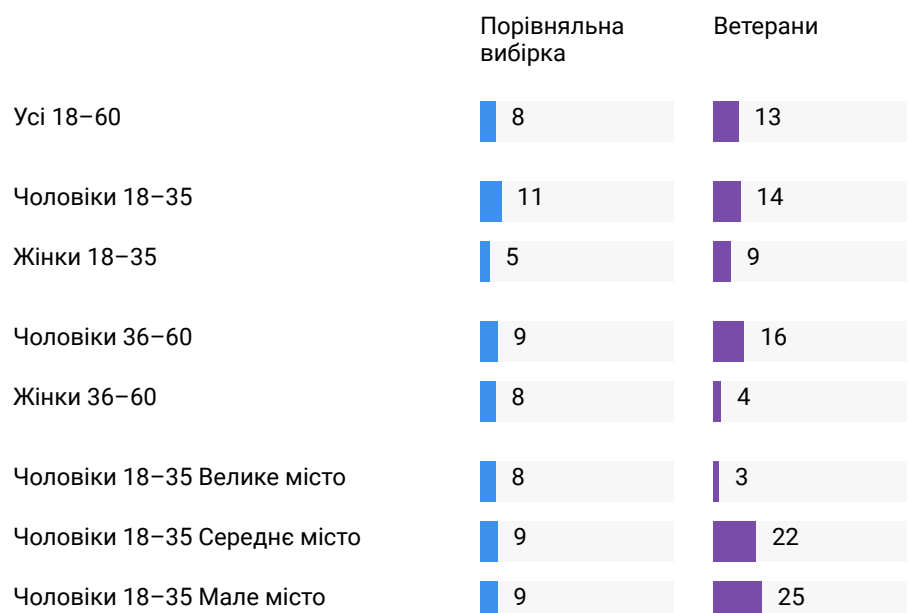
«Мені сказали, що не можуть взяти мене, бо мають працівників з усього світу, а той факт, що в мене якісь проблеми з росіянами, їх абсолютно не хвилює. Хто ж його знає, що стрільне вам у голову.»

– ветеран-чоловік, 51 років

Результати SCORE також свідчать про те, що динаміка безробіття серед молодих чоловіків у великих містах зовсім інша, ніж у менших населених пунктах. У великих містах молоді ветерани, як правило, не мають серйозних проблем з безробіттям (лише 3% безробітні). Проте в містах з населенням від 50 до 500 тис. рівень безробіття серед молодих ветеранів сягає 22%, а в містах з населенням до 50 тис. безробітний кожен четвертий ветеран. Натомість рівень безробіття в порівняльній вибірці молодих чоловіків не залежить від розміру населеного пункту. Це означає, що молоді ветерани в сільській місцевості стикаються з особливими труднощами у працевлаштуванні, яких не мають їхні однолітки не ветерани. Представники громадянського суспільства підкреслюють важливість працевлаштування як елемента соціально-економічної інтеграції ветеранів: їм треба знайти своє місце і повернутися до змістовного повсякденного життя, інакше їм загрожують проблеми психічного здоров'я, в тому числі самогубство (23). Інтервенції мають зосереджуватись на зменшенні рівня безробіття серед ветеранів у сільській місцевості. Добрим першим кроком може стати налагодження зв'язків між міськими та сільськими організаціями ветеранів для надання підтримки та доступу до можливостей працевлаштування. Це можна доповнити програмами економічної інтеграції, які мають бути пристосованими до місцевої економіки кожного району.

РИСУНОК 8

Рівні безробіття серед ветеранів і в порівняльній вибірці, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519). «Велике місто» означає місто з населенням щонайменше 500 000, «середнє місто» означає місто з населенням понад 50 000, а «мале місто» означає місто з населенням до 50 000 мешканців.

Крім того, у віковій категорії від 18 до 35 ветерани набагато рідше навчаються – серед ветеранів віком 18–35 років лише 2% є студентами (11% є студентами у порівняльній вибірці). Це може вказувати на відсутність інтересу чи мотивації або брак стимулів для подальшого навчання, або порушення через участь у війні загальної панівної тенденції до працевлаштування через здобуття вищої освіти. Фокус-групові дискусії показали, що вартість подальшого навчання і курсів з розвитку нових навичок часто утримує ветеранів від участі в таких програмах, і навіть коли вони безкоштовні, то забирають надто багато часу, що не дозволяє одночасно вчитися і заробляти на життя. Шляхи до вищої освіти і професійного навчання мають залишатися відкритими та доступними для ветеранів, також слід впровадити стимули для залучення безробітних ветеранів до освітніх програм.

РИСУНОК 9

Розподіл ветеранів АТО/ООС і порівняльної вибірки за секторами зайнятості. У показниках не враховано студентів, безробітних і пенсіонерів, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Зайняті ветерани працюють в інших секторах, ніж представники порівняльної вибірки. Наведена нижче діаграма (Рисунок 9) показує розподіл ветеранів і представників порівняльної вибірки за секторами зайнятості (не враховуючи студентів, безробітних і пенсіонерів). Ветерани частіше працюють техніками, на заводах або в шахтах. У цих трьох секторах разом узятих працюють 3 з 10 ветеранів, порівняно з лише 13% у порівняльній вибірці. У сфері зайнятості також спостерігаються значні гендерні відмінності – у сфері охорони здоров'я працюють 27% ветеранів-жінок і лише 1% ветеранів-чоловіків. Також ветерани-чоловіки набагато частіше, ніж ветерани-жінки (19% і 0% відповідно), працюють техніками, і цей розрив набагато більший, ніж у вибірці не ветеранів.

Загалом, інші економічні показники ветеранів не гірші, а в багатьох випадках навіть кращі, ніж показники порівняльної вибірки. Навіть враховуючи тип населеного пункту, вік і стать, ветерани мають значно вищі показники доходу, економічної безпеки, можливостей працевлаштування та підприємливості. Як ветерани-чоловіки, так і ветерани-жінки, а також ветерани, які проживають у менших містах, мають однаково гарні економічні показники порівняно з порівняльною вибіркою. Близько 17% ветеранів висловили бажання розпочати власний бізнес (порівняно з лише 13% у порівняльній вибірці), а 6,5% вже його мають, що відповідає показникам минулих опитувань (4). Ветерани, особливо ті, які живуть не у великих містах, також набагато відкритіші до відкриття власного бізнесу, ніж представники порівняльної вибірки. Це означає, що цільові гранти для малого бізнесу можуть бути бажаною та ефективною інтервенцією для підвищення рівня зайнятості ветеранів у сільській місцевості. Такі гранти можуть передбачати економічні стимули, що заохочуватимуть новий бізнес працевлаштовувати більше інших ветеранів. Водночас це стимулюватиме місцеву економіку, сприятиме підприємницькій діяльності серед ветеранів і допоможе зменшити високий рівень безробіття серед молодих ветеранів-чоловіків у менших містах. Ветерани надали рекомендації, як можна покращити існуючі грантові програми, підкреслюючи, що ветеранські бізнес-ініціативи дозволять створити нові робочі місця для інших ветеранів. Один ветеран запропонував конкретний план:

«Якщо я, як ветеран, відкриваю власний бізнес, дайте мені податкові пільги. Простіше кажучи, перші три роки я працюю без податків. За цей час я расту, розширюю бізнес, наймаю трьох людей. Якщо я мав би заплатити 15%, дайте мені 5% знижки за те, що я дав роботу ще трьом людям. Якщо я працевлаштував

10 людей, дайте мені не 5%, а 7% знижки. Я буду зацікавлений у тому, щоб наймати людей, розширюватися, рухатися вперед. А в нас навпаки: компанія тільки-но відкрилася, а я вже щось винен.»

– ветеран-чоловік, 50 років

ТАБЛИЦЯ 4 БАЛИ 0–10

Розподіл ветеранів АТО/ООС і порівняльної вибірки за секторами зайнятості. У показниках не враховано студентів, безробітних і пенсіонерів, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між ветеранами і порівняльною вибіркою ¹⁹	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками ²⁰
Дохід	4.2	5.1	5.0	5.7	Так	Ні
Можливості працевлаштування	3.4	4.6	4.5	4.7	Так	Ні
Економічна безпека	4.6	5.4	5.4	5.5	Так	Ні
Боязнь економічної нестабільності	7.5	7.1	7.0	7.5	Ні	Ні
Підприємливість	6.2	7.4	7.5	7.0	Так	Ні

Ветерани трохи краще оцінюють рівень надання всіх послуг, які охоплює Індекс SCORE (охорона здоров'я, освіта, громадський транспорт, адміністративні послуги тощо), а самі показники подібні до результатів попереднього опитування (4). Зокрема, на думку 67% ветеранів, адміністративні послуги надаються досить ефективно, і 65% ветеранів вважають, що соціальна допомога виплачується досить ефективно. Крім того, що стосується доступу до виплат, 57% ветеранів заявили, що в разі потреби можуть розраховувати на соціальні виплати, тоді як у порівняльній вибірці цей показник становив лише 38%. Подібні результати спостерігаються незалежно від типу населеного пункту, демонструючи, що навіть у сільській місцевості ветерани мають щонайменше задовільний рівень доступу до послуг і соціальної допомоги.

19 Відмінності між ветеранами та порівняльною вибіркою статистично значущі при $p < 0,01$, $F > 40$, враховуючи стать, вік і тип населеного пункту (за допомогою ANCOVA).

20 Між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками не було значущих відмінностей за жодним з цих показників при $p < 0,01$, $F > 10$.

Порівняння відповідей щодо Намірів розпочати власний бізнес ветеранів АТО/ООС і представників порівняльної вибірки, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Чи задумувалися ви про відкриття власного бізнесу в найближчий рік чи два?

Загалом, враховуючи, що показники економічної безпеки, підприємництва та доходу, а також доступу до послуг і соціальної допомоги серед ветеранів вищі, можна зробити висновок, що політики економічної інтеграції та соціальних гарантій для ветеранів є ефективними. Результати показують, що більше уваги має приділятися ветеранам, які проживають у малих містах, щоб забезпечити їх оплачуваною роботою і гарантувати повну економічну інтеграцію.

4. ІНТЕГРАЦІЯ У ГРОМАДУ І СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ

Цей розділ має дві цілі: по-перше, дослідити, наскільки адаптованими та інтегрованими почуваються ветерани у своїх населених пунктах і українському суспільстві в цілому, по-друге, оцінити готовність і бажання громадян України приймати до своїх громад ветеранів, які повертаються додому. Відповідно, в першій частині цього розділу розглядаються соціальні відносини ветеранів з іншими групами та громадою. Друга частина фокусується на готовності українського суспільства взаємодіяти і реінтегрувати ветеранів АТО/ООС, намагаючись виявити потенційні джерела напруженості. Це робиться шляхом вивчення низки міжгрупових показників, у тому числі соціальної близькості (наскільки людина готова приймати представників різних соціодемографічних груп серед своїх близьких друзів і колег), соціальної загрози (наскільки людина відчуває, що різні соціодемографічні групи можуть підірвати єдність її громади) та контакту (частота особистого контакту з представниками різних груп у суспільстві).

ЯК ВЕТЕРАНИ ПОЧУВАЮТЬСЯ У СВОЇХ ГРОМАДАХ І УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ?

Щоб зрозуміти, наскільки інтегрованими почуваються ветерани після повернення з війни, показники рівнів відчуття приналежності ветеранів до населеного пункту, регіону та країни, а також ступінь залучення у життя своїх громад і задоволення своїм місцем проживання порівнювалися з аналогічними показниками порівняльної вибірки. З'ясувалося, що ветерани та представники порівняльної вибірки мають подібні рівні відчуття приналежності до свого міста/села, регіону та країни. Рівні співпраці в громаді також подібні. Крім того, ветерани відчувають більшу гордість за згуртованість громади та безпеку свого місця проживання, ніж представники порівняльної вибірки.

Порівняння показників інтеграції у громаду Ветеранів АТО/ООС і порівняльної вибірки, бали від 0 до 10, (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани ²¹	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою ²²
Співпраця в громаді	5.1	4.8	Ні
Відчуття приналежності до свого регіону	7.2	7.0	Ні
Відчуття приналежності до свого міста/села	7.2	7.0	Ні
Відчуття приналежності до своєї країни	7.5	7.6	Ні
Гордість за згуртованість громади	5.3	6.1	Так
Гордість за загальний рівень безпеки	4.2	5.4	Так

Хоча ветерани переважно почуваються добре інтегрованими, вони менш схильні приймати людей, які можуть мати інші погляди на війну (наприклад, людей з Криму чи непідконтрольних уряду України територій, людей з проросійськими поглядами та людей, які підтримують відокремлення непідконтрольних уряду України територій) як близьких друзів або колег (див. Таблицю 6), бо відчувають меншу соціальну близькість з цими групами. Рівень соціальної близькості з людьми, що мешкають на непідконтрольних територіях, особливо низький серед ветеранів-чоловіків (4,5), а серед ветеранів-жінок він подібний до показника порівняльної вибірки. Крім того, серед ветеранів, які служили у Збройних силах України, спостерігається більше напруженості з різними групами, ніж серед ветеранів, які служили в інших підрозділах (наприклад, в Національній гвардії чи волонтерських батальйонах). Їхній нижчий рівень соціальної близькості та відкритості до діалогу можна підвищувати, зокрема, за допомогою роботи з мережами чоловіків-ветеранів збройних сил. Щоб забезпечити соціальну згуртованість після війни, важливо досягнути соціальної близькості у таких соціальних групах на рівні понад 5. Ймовірність успішної реінтеграції непідконтрольних уряду України територій буде меншою, якщо між групами по обидва боки лінії зіткнення не буде соціальної близькості.

21 Статистично значущих гендерних відмінностей серед ветеранів за всіма наведеними у таблиці вище показниками не виявлено.

22 Відмінності між ветеранами та порівняльною вибіркою статистично значущі при $p < 0,01$ та $F > 20$, з урахуванням статі, віку і типу населеного пункту (за допомогою ANCOVA).

Порівняння показників відчуття соціальної близькості ветеранів АТО/ООС і порівняльної вибірки з іншими соціально-політичними групами, бали від 0 до 10. Зверніть увагу, що ці показники розраховані на основі відповідей ветеранів (і представників порівняльної вибірки) на запитання, як вони ставляться до людей з Криму, непідконтрольних уряду України територій і т.д. Ці показники не охоплюють ставлення людей з Криму чи непідконтрольних уряду України територій до ветеранів (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Відчуття соціальної близькості ветеранів і порівняльної вибірки з наведеними нижче групами	Порівняльна вибірка	Ветерани ¹³	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою
Люди з Криму	5.9	5.2	Так
Люди, що мешкають на непідконтрольних уряду України територіях	5.6	4.7	Так
Люди, які підтримують відокремлення непідконтрольних уряду України територій	5.1	4.0	Так
Люди з проросійськими поглядами	5.4	4.0	Так

Натомість, серед ветеранів і представників порівняльної вибірки не було виявлено систематичних відмінностей у показниках соціальної близькості з групами, які ймовірно дотримуються подібних поглядів на конфлікт, включаючи людей з проєвропейськими поглядами, українських націоналістів та людей з західних областей України. Крім того, у порівнянні з представниками порівняльної вибірки, ветерани АТО/ООС більш схильні вірити, що націоналісти, люди з заходу України, люди з проєвропейськими поглядами та військові ООС проявляють більшу відкритість до діалогу (3). Це підтверджує думку, що ветерани відчувають більше споріднення з групами, які, на їхню думку, можуть дотримуватися подібних поглядів на війну та політику, а отже бачать їх у позитивнішому світлі. Цей висновок підтверджується результатами ФГД, у яких респонденти підкреслювали значення патріотизму та підтримки української державності як головних критеріїв прийняття тієї чи іншої людини.

СТАВЛЕННЯ СЕРЕДНЬО-СТАТИСТИЧНОГО УКРАЇНЦЯ ДО ВІЙСЬКОВИХ ООС

Чи середньостатистичний громадянин України відчуває більшу напруженість у відносинах з військовими ООС у порівнянні з іншими групами? Є свідчення про випадки негативного ставлення приймаючих громад до ветеранів (8). Результати дослідження SCORE на основі загальнонаціональної вибірки (у 12 482 інтерв'ю) показали, що попри те, що військові ООС не мають найбільш широкого прийняття, їх сприймають

позитивніше порівняно з іншими групами, включаючи людей, що мешкають на непідконтрольних уряду України територіях або підтримують відокремлення непідконтрольних територій, і людей з проросійськими поглядами.

Загалом кажучи, військові ООС користуються середнім рівнем прийняття (5.9) серед громадян України, які також приписують їм низький рівень загрози (2.4) (див. Таблицю 7). Це підтверджує результати інших досліджень, які свідчать про загалом позитивне ставлення до ветеранів, але підкреслюють деякі відмінності між регіонами (24). Дослідження SCORE дозволило ідентифікувати певні громади з низьким показником соціальної близькості та високим показником соціальної загрози (див. Рисунок 11 і Таблицю 8). Щоб уникнути напруженості між ветеранами та рештою жителів, такі громади можуть потребувати підтримки у процесі реінтеграції ветеранів у громаду. Відповідно, мета другої частини цього розділу – спочатку ідентифікувати області та громади, в яких рівні прийняття ветеранів низькі, а потім дослідити фактори, які впливають на почуття соціальної близькості.

ТАБЛИЦЯ 7 БАЛИ 0–10

Рівні відчуття соціальної близькості та соціальної загрози в загальнонаціональній вибірці стосовно різних соціальних і політичних груп, від соціально найближчих до соціально найбільш чужих, бали від 0 до 10 (Порівняльна вибірка, N=5249)

	Соціальна близькість	Соціальна загроза
Люди з заходу України	6.3	2.1
Люди зі сходу України	6.2	2.1
Люди з проєвропейськими поглядами	6.0	2.1
Військові ООС	5.9	2.4
ВПО	5.7	2.6
Люди з Криму	5.6	2.4
Люди, що мешкають на непідконтрольних уряду України територіях	4.9	3.4
Українські націоналісти	4.9	3.2
Люди з проросійськими поглядами	4.6	3.7
Люди, які підтримують відокремлення непідконтрольних уряду України територій	4.4	3.6

ГОТОВНІСТЬ ГРОМАД ПРИЙНЯТИ ВІЙСЬКОВИХ АТО/ООС

Щоб ідентифікувати місця, які найбільше і найменше готові приймати військових ООС, досліджувалися рівні відчуття соціальної близькості з військовими ООС і соціальної загрози від них на рівні міста, використовуючи репрезентативну вибірку міст на сході України. Представлені міста обиралися згідно з інтересами програми «Демократичне врядування у Східній Україні»; до вибірки увійшли найбільші на сході і півдні України.

Аналіз на рівні міста дозволяє ідентифікувати потенційні суспільні проблеми на найдетальнішому з можливих наразі рівні дослідження SCORE. У Таблиці 8 представлено 5 перших і 5 останніх міст за показником соціальної близькості з військовими ООС (виділено зеленим і червоним кольорами відповідно). 5 останніх міст – це міста, мешканці яких набагато менше готові приймати ветеранів і позитивно взаємодіяти з ними.

ТАБЛИЦЯ 8 БАЛИ 0–10

Рейтинг міст за рівнями соціальної близькості з військовими АТО/ООС. 5 перших і 5 останніх міст виділено зеленим і червоним кольорами відповідно. Також представлено показники соціальної загрози та контакту з військовими АТО/ООС, бали від 0 до 10. (Додаткова вибірка міст, N=200 інтерв'ю в кожному місті)

Область	Місто	Ставлення громадськості до військових ООС:		
		Соціальна близькість	Соціальна загроза	Контакт
Луганська	Старобільськ	7.3	2.0	2.8
Луганська	Станиця Луганська	7.2	1.2	2.7
Донецька	Попасна	6.9	1.4	2.3
Луганська	Лисичанськ	6.7	3.2	3.1
Донецька	Краматорськ	6.5	3.2	3.0
Запорізька	Бердянськ	5.3	2.4	2.7
Донецька	Дружківка	5.3	4.3	1.0
Запорізька	Запоріжжя	5.1	3.6	2.9
Донецька	Костянтинівка	4.7	3.5	1.9
Запорізька	Мелітополь	2.3	1.1	0.6
Середнє значення по Україні		5.9	2.4	5.9

Результати аналізу на рівні областей показують, що рівні соціальної близькості найнижчі в Харківській, Сумській і Закарпатській областях, а рівні соціальної загрози найвищі в Донецькій, Полтавській і Харківській областях. У районах з дуже низьким рівнем соціальної близькості або високим рівнем соціальної загрози реінтеграція ветеранів АТО/ООС може бути особливо складною, а це означає, що цільові інтервенції мають передбачати підвищення обізнаності про проблеми, з якими часто стикаються ветерани після повернення з війни, та позитивні контакти між ветеранами та цими громадами.

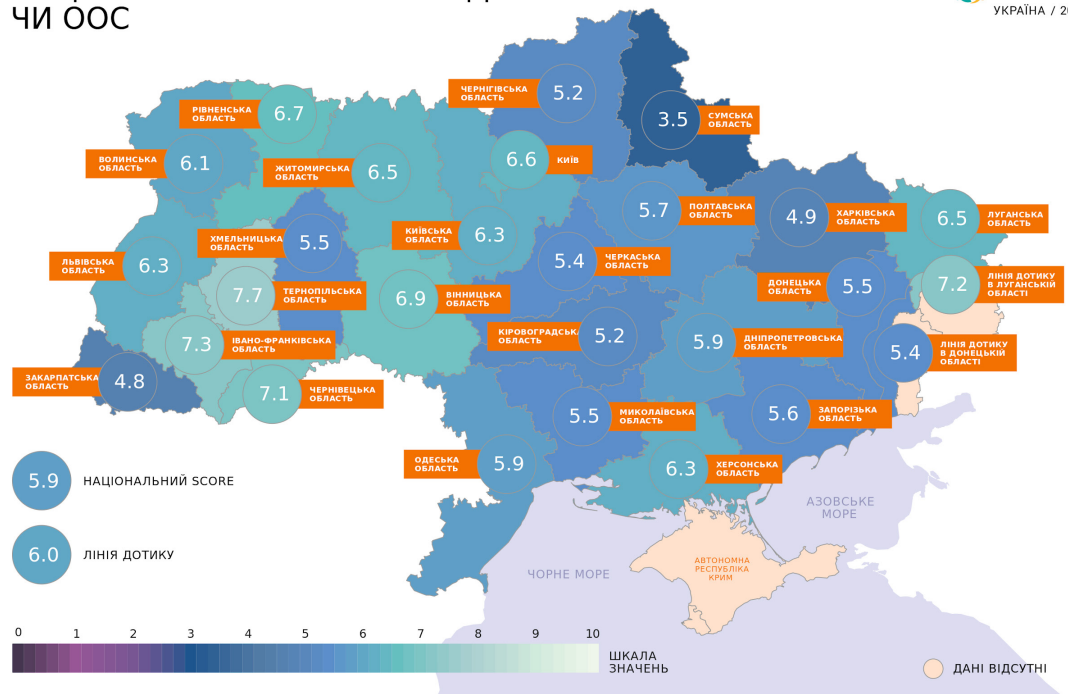
Сприйняття військових ООС в Україні також досліджувалося на рівні областей. На представлених нижче картах показано середньообласний показник міжгрупового ставлення до військових ООС. До областей з високим рівнем відчуття соціальної загрози від військових треба ставитися особливо уважно – у цих громадах, імовірно, спостерігатиметься соціальна напруженість у процесі реінтеграції військових ООС.

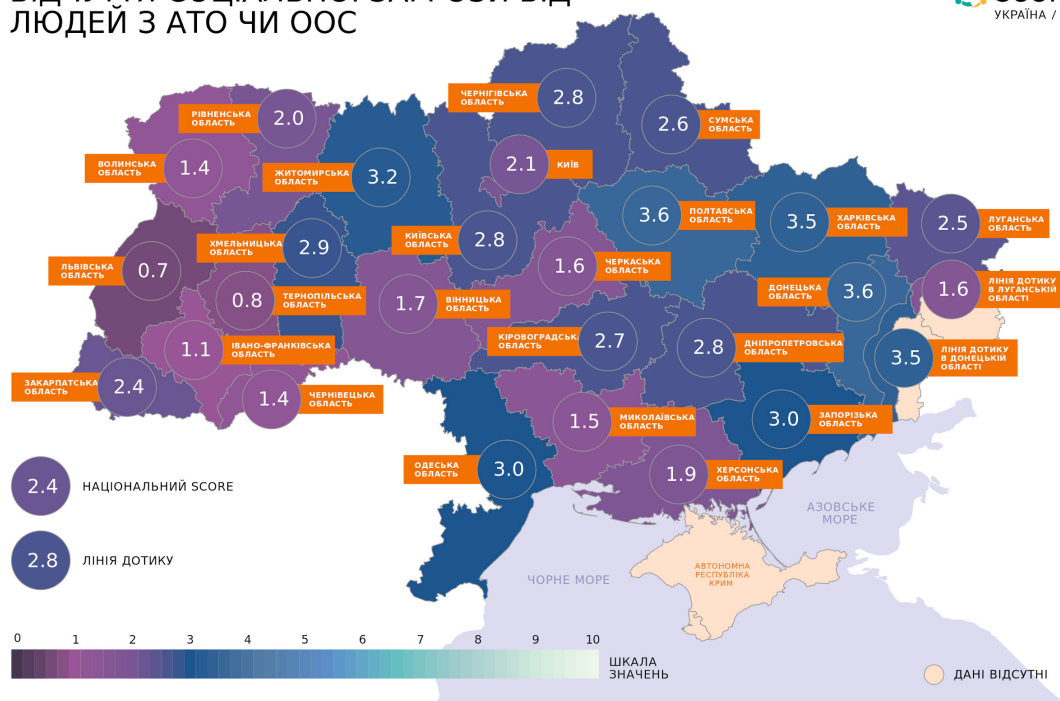
РИСУНОК 11

На теплових картах відображено середні показники соціальної близькості (вгорі) та соціальної загрози (внизу) від військових АТО/ООС. Райони, в яких стосунки особливо напружені, треба пріоритезувати для примирення. Соціальна реінтеграція ветеранів у таких районах може бути складною через місцеві проблеми. Показники розраховувалися шляхом опитування неветеранів щодо їхніх відчуттів загрози або близькості з військовими АТО/ООС (Загальнонаціональна вибірка, N=12482)

СОЦІАЛЬНА БЛИЗКІСТЬ З ЛЮДЬМИ З АТО ЧИ ООС

SCORE
УКРАЇНА / 2021

ЩО ВПЛИВАЄ НА ПРИЙНЯТТЯ ВІЙСЬКОВИХ ООС?

Щоб ідентифікувати показники, які підсилюють відчуття соціальної близькості з ветеранами, було проведено оцінку впливу різних економічних, соціальних, міжгрупових і психологічних факторів на відчуття соціальної близькості з військовими АТО/ООС (Таблиця 9).

ТАБЛИЦЯ 9

Результати прогностичної моделі, які показують фактори, що впливають на Соціальну близькість з військовими АТО/ООС

Позитивні прогностичні показники соціальної близькості з військовими ООС	Сила ефекту (стандартизовані β -коефіцієнти) ²³
Готовність до діалогу з військовими ООС	0.44
Соціальна толерантність	0.14
Контакт з діючими військовими ООС	0.12
Емпатія	0.08
Політична безпека	0.06
Економічна безпека	0.04
Негативні прогностичні показники соціальної близькості з військовими	Сила ефекту (стандартизовані β -коефіцієнти)
Маргіналізація через сексуальну орієнтацію, релігію, національність, стать і політичні погляди	-0.15
Соціальна загроза з боку діючих військових ООС	-0.07

Аналіз показує, що готовність до діалогу з військовими ООС – це найсильніший чинник соціальної близькості з цією групою²⁴. Контакт з військовими ООС також має позитивний вплив на соціальну близькість з цією групою. Це свідчить про те, що активізація контактів і підвищення готовності громадян до діалогу з військовими АТО/ООС має підвищити рівень соціальної близькості. Крім того, ще одним ідентифікованим фактором, який сприяє підвищенню соціальної близькості з військовими ООС, є Соціальна толерантність до маргіналізованих груп (у тому числі ВПО, іммігрантів, ромів тощо). Це показує, що збагачення культурного розмаїття і підвищення соціальної толерантності до маргіналізованих і різноманітних груп в українському суспільстві повинно зміцнити суспільний устрій, у тому числі соціальну близькість з ветеранами.

Крім того, позитивний вплив на соціальну близькість з військовими ООС має емпатія. Це свідчить про те, що емпатичне співчуття може допомогти громадянам зрозуміти досвід і переживання ветеранів. Підсумовуючи, можна стверджувати, що програми заохочення до позитивного контакту, емпатії та діалогу між громадянами та ветеранами сприятимуть реінтеграції ветеранів у суспільство.

Громадяни, які почуваються маргіналізованими або бояться висловлювати свої політичні погляди (низька політична безпека), декларують меншу близькість з військовими ООС. З огляду на вищезазначене, щоб програми реінтеграції були дієвими, директивні органи мають стежити за тим, щоб громади могли вільно висловлювати свої толерантні та інклюзивні політичні погляди, не маргіналізували себе і не відчували загрозу з боку ветеранів.

23 Усі прогностичні показники статистично значущі при $p < 0,05$, зважені для забезпечення регіональної пропорційності і скореговані за статтю та географічною локацією респондентів. $R^2 = 0,31$, $F(9, 12472) = 600,492$, $p < 0,001$.

24 Цей зв'язок між Соціальною близькістю та Готовністю до діалогу підтверджує попередню роботу з використанням Індексу SCORE у 2018 р. Детальнішу інформацію можна знайти тут: https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/Dialogues2018_EN.pdf.

5. ЗАОХОЧЕННЯ ПОЗИТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

Ветерани мають специфічний профіль громадянської поведінки. У Таблиці 11 представлено різноманітні показники громадянської позиції ветеранів (з розбивкою за статтю). Результати показують, що ветерани в середньому набагато активніше залучаються до громадського життя. Зокрема, більше ветеранів щонайменше раз брали участь в організованих місцевою владою заходах (35% у порівнянні з лише 18% серед представників порівняльної вибірки). Щонайменше раз вони брали участь у заходах громадських організацій (55% у порівнянні з 35%) і громадських демонстраціях (46% у порівнянні з 21%). Отже, вони відіграють набагато активнішу роль у громадських заходах і політичній діяльності. Це простежується як серед ветеранів-жінок, так і серед ветеранів-чоловіків. Цікаво, що тільки ветерани-чоловіки мають вищий показник почуття громадянського обов'язку, тобто вони відчують відповідальність за майбутнє свого суспільства та країни.

Характер (або «орієнтація») громадянської позиції ветеранів також суттєво відрізняється від порівняльної вибірки. У рамках дослідження SCORE характер громадянської поведінки визначається наступним чином: респондентам представляють сценарій суспільно-політичної напруженості та просять їх відповісти, як вони поводитимуться в такій ситуації. Одні варіанти реакції на сценарій передбачають ухиляння та уникання («пасивні»), інші — конструктивну та зацікавлену поведінку («активні»), треті — агресивну та ворожу («радикальні»). Це те, що ми маємо на увазі під орієнтацією громадянської позиції. Інтерв'юовані можуть вільно обирати будь-яку комбінацію реакцій, яким вони віддають перевагу, тобто громадянська орієнтація тієї чи іншої особи може мати довільні комбінації цих трьох вимірів. Поєднання активної

та радикальної громадянської позиції турбує багатьох, хто займається розбудовою громадянської участі.

Ветерани мають значно вищий показник активної та радикальної громадянської позиції та нижчий показник пасивної позиції. Крім того, вони набагато відкритіші до застосування насильства в політичних цілях. Ветерани мають специфічний профіль громадянської поведінки: вони більш включені, але водночас і більш схильні до активного та радикального реагування на політичні кризи у своїх громадах. В інших дослідженнях піднімалося питання недостатньої уваги потенційній радикалізації ветеранів (6; 25), а SCORE показує, що ветерани справді піддаються набагато більшому ризику розвитку насильницької та ворожої громадянської поведінки. За словами ветеранів з наших фокус-груп, це частково пояснюється тим, що радикальний активізм вважається дієвим способом захистити свої інтереси та змусити установи, які не виконують свої функції і не реагують на потреби людей, рахуватися з собою.

«Протестні настрої були тому, що ми хотіли змінити життя на краще, але це не спрацювало.»

– чоловік-ветеран, 50 років

Справді, учасники ФГД стверджували, що недовіра до держави посилює застосування насильства, що дозволяє пропустити, що використання його як засобу для досягнення цілей часто зумовлене відчаєм через ігнорування. Таким чином, насильство сприймається як легітимний засіб тиску на відповідні інституції для задоволення своїх потреб і вимог. Важливо, що учасники дослідження відзначили провідну роль ветеранських організацій не тільки в донесенні до ветеранів порядку денного уряду, але й у виконанні функцій посередника між ветеранами та урядом, підкресливши тим самим їхню вирішальну роль у запобіганні переростанню проблем у насильницькі протести.

З іншого боку, учасники ФГД припускали, що активніша громадянська позиція ветеранів може бути пов'язана з їхньою більшою — порівняно з іншими громадянами — готовністю діяти та брати справи у свої руки заради кращого суспільства²⁵.

«Я вважаю, що добровольці — це, перш за все, свого роду божевільні люди. Людина йде на війну добровільно, усвідомлюючи, що може померти. Це ненормально, але світ тримається на таких ненормальних, на людях, які готові [щось робити] не для себе, а заради інших.»

– ветеран-чоловік, 51 рік

Порівняння показників громадянської позиції між ветеранами АТО/ООС і порівняльною вибіркою, а також між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками, бали від 0 до 10. (Порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

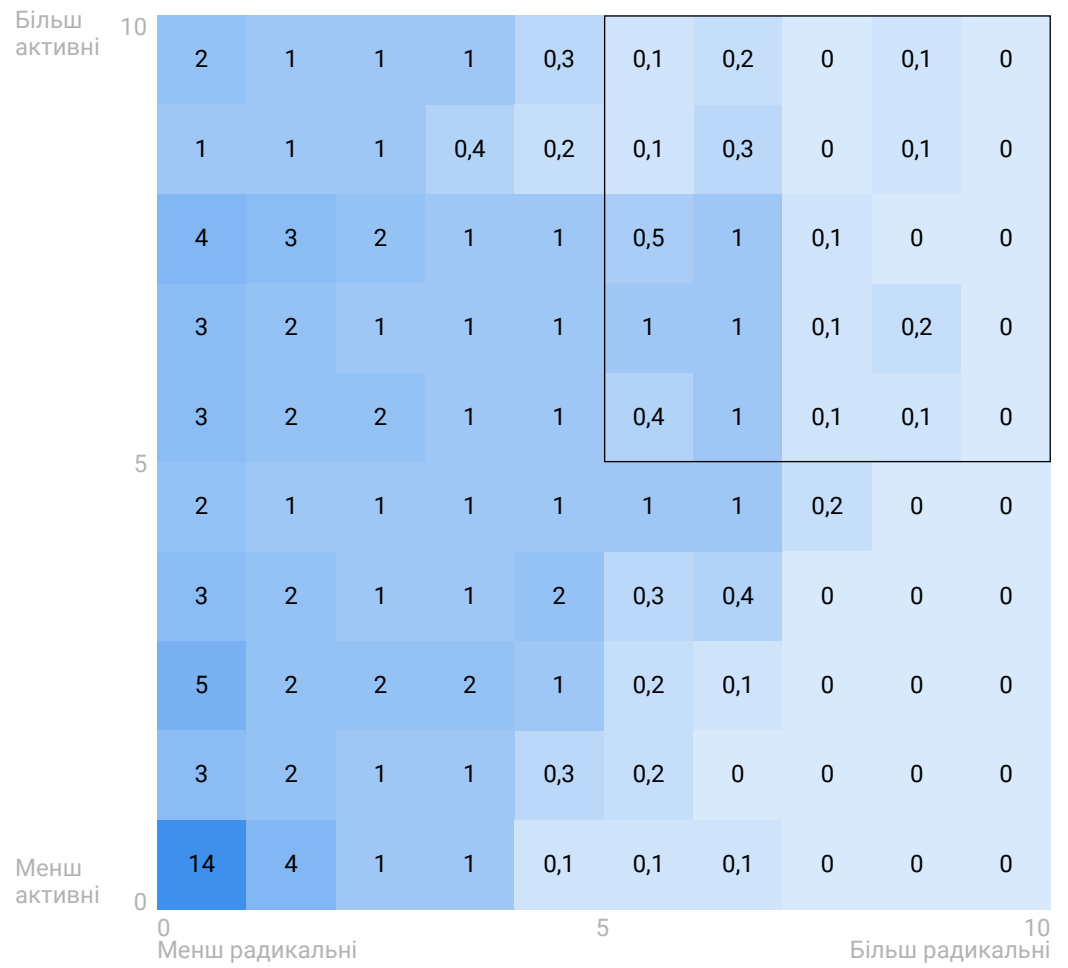
Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою ²⁶	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками ²⁷
Громадянська активність	2.2	3.0	3.0	3.2	Так	Ні
Почуття громадянського обов'язку	5.2	6.1	6.3	5.1	Так	Так
Активна громадянська позиція	4.0	5.6	5.8	4.3	Так	Так
Пасивна громадянська позиція	6.0	4.7	4.5	5.7	Так	Так
Радикальна громадянська позиція	1.5	4.0	4.3	2.7	Так	Так
Політичне насильство	2.5	4.0	3.9	4.1	Так	Ні

25 Більшість учасників ФГД були мобілізовані у 2014-2015 рр., а це підкреслює той факт, що вони вступили до війська добровільно, без підтримки з боку держави.

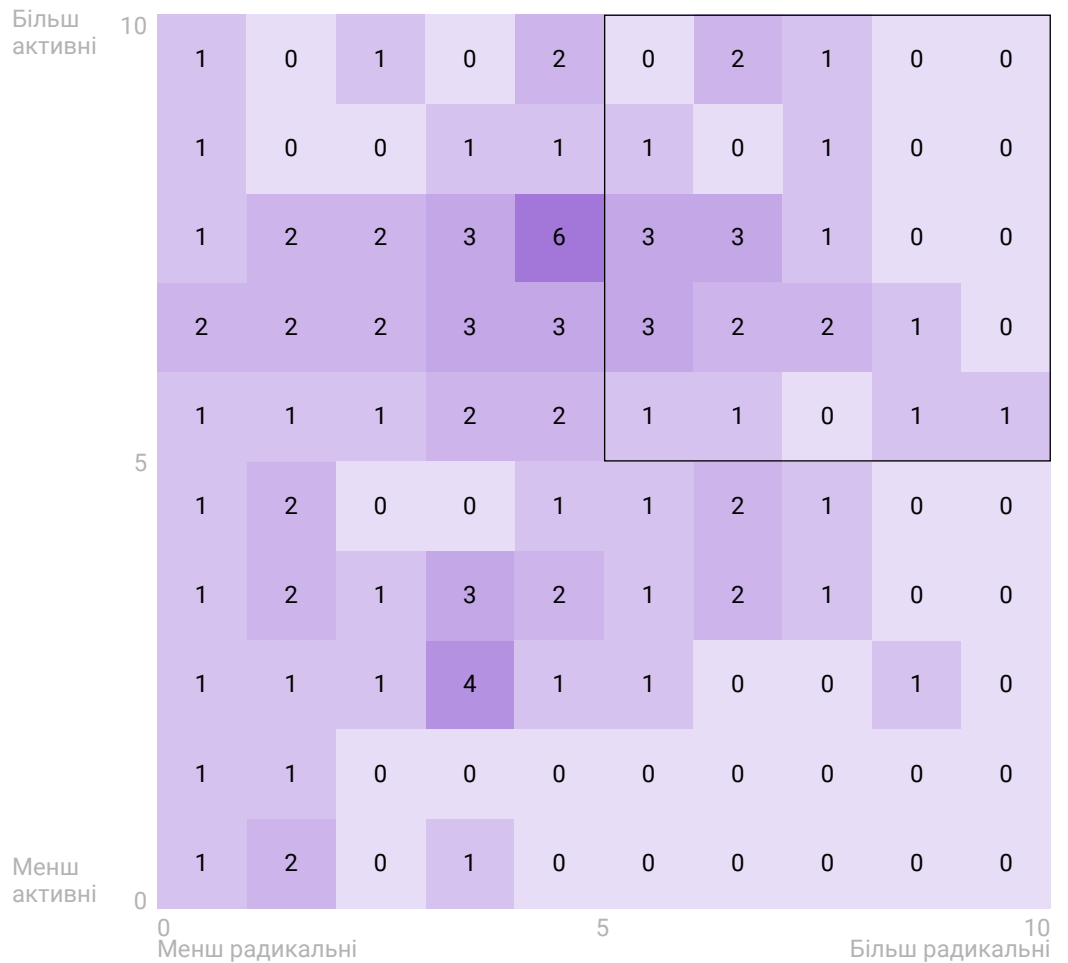
26 Відмінності між ветеранами та порівняльною вибіркою статистично значущі при $p < 0,01$, $F > 40$, після врахування статі (використовуючи ANCOVA).

27 Відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками значущі при $p < 0,01$, $F > 10$.

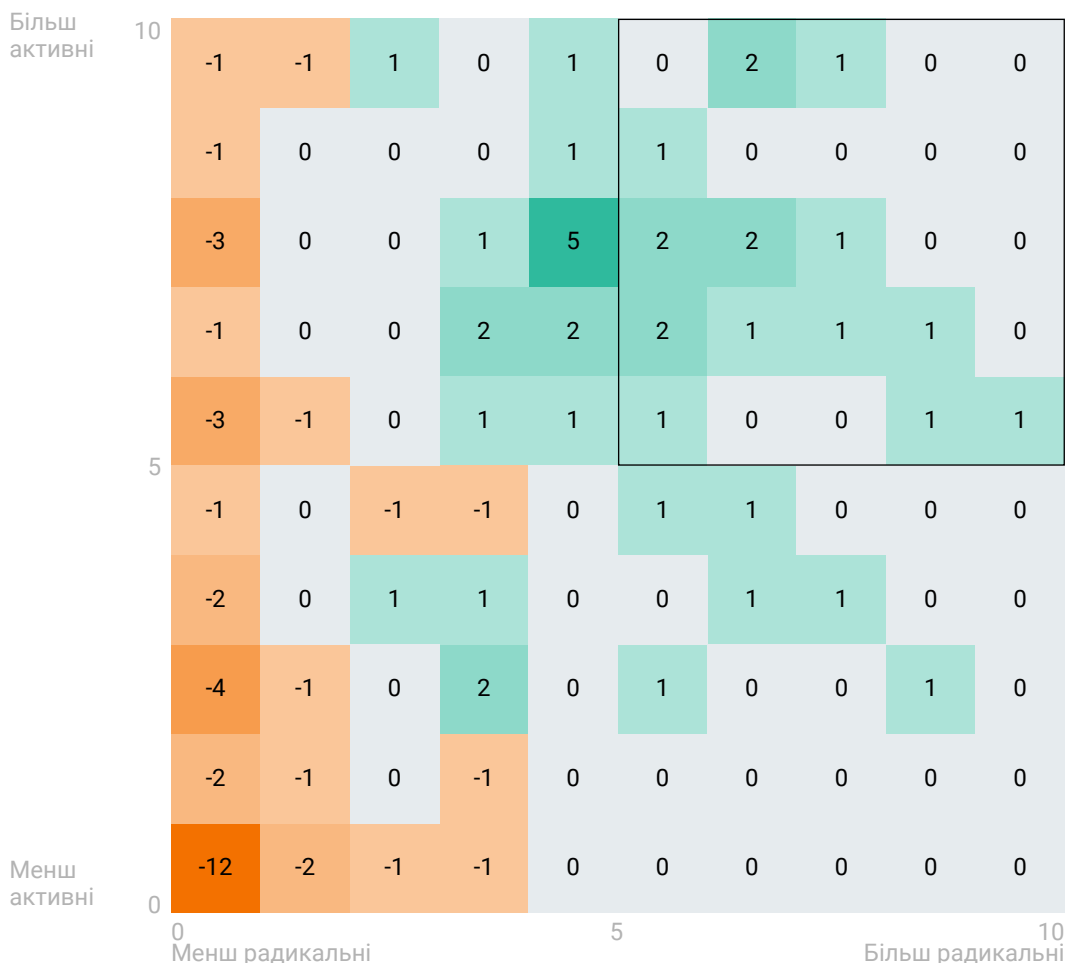
Порівняльна
вибірка %

Ветерани %

Відмінності між %
Ветеранами
і Порівняльною
вбіркою

Активна та радикальна громадянські позиції корелюють між собою в порівняльній вибірці (0,36, $p < 0,01$) і навіть сильніше серед ветеранів (0,51, $p < 0,01$). Громадянська активність теж корелює з радикальною громадянською позицією. Це означає, що активніші та більше залучені до громадського життя ветерани також мають вищі показники радикальної громадянської позиції.

Отже, необхідно дослідити взаємозв'язок між радикальною та активною громадянською позицією ветеранів. На Рисунку 12 представлено розподіл громадян за схильністю до активізму та схильністю до радикалізму (поєднання радикальної громадянської позиції та відкритістю до політичного насильства). На першій координатній площині показано розподіл громадян у порівняльній вибірці, на другій – ветеранів, а на третій – різницю між комірками, де синім кольором позначено комірки, де показник ветеранів є більшим, а червоним – комірки, де показник ветеранів є меншим. На першій координатній площині видно, що частина площини з найменшими можливими показниками схильності до активізму та радикалізму є найчисельнішою (14% порівняльної вибірки) – це повністю пасивні громадяни: неактивні та нерадикальні. У порівняльній вибірці дуже мало респондентів з показниками радикалізму більшими, ніж 5, а більшість населення знаходиться в лівій частині координатної площини.

І навпаки, розподіл ветеранів на координатній площині є більш рівномірним — багато з них мають показники радикалізму більші за 5. Лише 11% ветеранів мають показник радикалізму 0 і категорично відкидають насильницькі засоби досягнення соціальних або політичних цілей (порівняно з 40% в порівняльній вибірці). Таким чином, ветерани набагато менше схильні заперечувати доцільність використання насильства як політичного інструменту у своїх громадах. У верхньому правому квадранті координатних площин знаходяться активні та радикальні респонденти (обидва показники більші, ніж 5). Сюди потрапили всі особи, які відкриті до радикального політичного активізму, та громадяни, які ризикують радикалізуватися. У цьому квадранті 24% ветеранів і лише 6% представників порівняльної вибірки. Однак, багато ветеранів (38%) дуже активні і при цьому відкидають насильство як суспільно-політичний інструмент (верхній лівий квадрант); у порівняльній вибірці цей показник становить 35%. З огляду на дуже активну громадянську позицію та відкидання насильства, такі громадяни можуть бути важливим активом для зміцнення соціальної згуртованості у громадах, а також захисту прав ветеранів.

Проте занепокоєння викликають високі показники радикальної громадянської позиції серед ветеранів. Було проведено прогностичний аналіз показника радикальної громадянської позиції та політичного насильства як її результату. У Таблиці 11 наведено статистично значущі прогностичні показники схильності до радикалізму, ранговані у порядку спадання сили їх впливу на результат. Результати зважені та враховують стать. Ці прогностичні показники пов'язані з вищою схильністю до радикалізму, і їх можна вважати тригерами радикалізму або потенційними шляхами до радикалізації, з якими треба боротися. Інтервенції з метою подолання цих проблем можуть стати гарним першим кроком на шляху до формування позитивнішої громадянської позиції серед ветеранів і пом'якшення ризику радикалізації.

ТАБЛИЦЯ 11

Результати прогностичної моделі, які виявляють чинники схильності до радикалізму (наслідок).

Прогностичні показники, які посилюють схильність до радикалізму ²⁸	Сила ефекту (стандартизовані β -коефіцієнти ²⁹)
Контакт з українськими націоналістами	.23
Відчуття соціальної загрози і брак соціальної близькості з ВПО та мешканцями непідконтрольних територій	.18
Агресія	.18
Брак відчуття приналежності до свого міста/села	.13
Споживання інформації: онлайн	.12
Причетність до конфлікту (особиста)	.10

Результати показують, що найсильнішим прогностичним показником схильності до радикалізму є контакт з націоналістами, припускаючи, що серед деяких націоналістичних організацій існують тенденції заохочення до агресивної громадянської активності. Показник контакту з українськими націоналістами значно вищий серед ветеранів, які служили в добровольчих батальйонах, аніж серед ветеранів, які служили у збройних силах або службах безпеки. Інтервенції, що передбачають роботу з цими групами, ймовірно, будуть найефективнішими, бо вони руйнуватимуть мережі, що можуть радикалізуватися. Також важливим є міжгрупове ставлення до ВПО та мешканців непідконтрольних уряду України територій. Ветерани, які почуваються чужими до цих двох груп або відчують загрозу від них, більш відкриті до насильства як інструменту громадського впливу. Отже, планування програм слід зосередити на примиренні ветеранів з ВПО мешканцями непідконтрольних уряду України територій. Ворожнеча між цими групами, схоже, лежить в основі потенційних процесів радикалізації ветеранів і має стати центральною частиною реінтеграційних інтервенцій (інтеграція та соціальні відносини ветеранів описані в Розділі 4). Агресія, як окреме психологічне явище, також є рушійним чинником схильності до радикалізму. Оскільки ветерани мають значно вищий порівняно з середньостатистичним українцем рівень агресії, важливо розуміти, як ця агресія зростає, і які психосоціальні інтервенції можна спланувати, щоб її пом'якшити (детальніша інформація про аналіз у цьому напрямку наведена в Розділі 2).

Крім того, важливими прогностичними показниками схильності до радикалізму є причетність до конфлікту та споживання інформації онлайн. Ветерани, які мають більше досвіду переживання насильства, пов'язаного з конфліктом, більш схильні до радикалізму, так само як і ветерани, які більше часу витрачають на читання або прослуховування новин онлайн. Обидва ці показники можна вважати маркерами вразливості, що потенційно може призвести до радикалізації. Ветеранам, у яких ці показники високі, мають отримувати більше уваги і підтримки. Варто також враховувати, що, як вже було показано в попередніх розділах, ветерани в менших містах мають вищі показники причетності до насильницького конфлікту, ніж ветерани в великих містах.

28 Усі ці чинники статистично значущі при $p < 0,05$, зважені для забезпечення регіональної пропорційності і враховують стать. R-квадрат = 0,26.

29 Кількісним показником сили впливу на результат є розрахункове значення стандартизованого коефіцієнта бета (β). Це значення відображає очікуване зростання показника схильності до радикалізму, якщо відповідний чинник зростає на 1. У соціологічних дослідженнях значення понад 0,1 вважається середньо-високим, а значення понад 0,2 – високим.

Результати вказують на важливість соціальної згуртованості ветеранів зі своїм найближчим оточенням для пом'якшення схильності до радикалізму. Ветерани, які мають сильніше відчуття приналежності до свого міста/села, набагато менше схильні до радикалізму. Цікаво, що відчуття приналежності до своєї країни чи регіону не має статистично значущого впливу, дозволяючи припустити, що найважливішим фактором є інклюзія на найбільш локальному, низовому рівні. Крім того, виявлено, що згуртованість у сім'ї негативно корелює зі схильністю до радикалізму ($r = -0,26, p < 0,01$), а це може означати, що ветерани з більш гармонійними сімейними відносинами зазвичай мають менші показники схильності до радикалізму. Тому, інтервенції ПЗПСП мають проводитися як на рівні громади, так і на рівні сім'ї, а сімейна терапія і консультування як ветеранів, так і членів сім'ї, мають бути важливою частиною будь-якої стратегії реінтеграції чи РДР. Як згуртованість у сім'ї, так і відчуття приналежності значно менші серед ветеранів у великих містах, ніж серед ветеранів з менших міст. Актори мають відповідним чином пристосовувати програми в міській місцевості, забезпечуючи ветеранів колом міцних соціальних зв'язків, щоб реагувати на притаманний великим містам індивідуалізм та ізоляцію.

Усі індикатори, які посилюють схильність до радикалізму, можна вважати головними факторами ризику насильницької радикалізації та розглядати як точки входу для інтервенцій з розбудови миру та реінтеграції. Більше того, їх можна використовувати як індекс ризику радикалізації. Індивідів, групи та громади з високими показниками індикаторів, представлених в Таблиці 11, можна вважати такими, що мають підвищену схильність до радикалізації. Відповідно, ці прогностичні показники можна вважати інструментом, який ґрунтується на Індексі SCORE і може використовуватися для швидкого оцінювання ризику радикалізації того чи іншого ветерана, громади чи групи. Таким чином, цей інструмент є контрольним списком факторів, якими практики можуть керуватися при реагуванні на потреби кожного ветерана, пов'язані з психологічними факторами, досвідом бойових дій або суспільними та сімейними відносинами.

6. ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТА НАСТРОЇ ВЕТЕРАНІВ

З'ясувалось, що погляди ветеранів на різноманітні суспільно-політичні проблеми в Україні дуже відрізняються від поглядів респондентів з порівняльної вибірки. У Таблиці 12 представлено середні значення різноманітних суспільних і політичних індикаторів ветеранів (для показників, які складаються тільки з одного питання, вказано рівень підтримки у відсотках).

Між ветеранами та порівняльною вибіркою немає суттєвих відмінностей у поглядах щодо майбутнього статусу непідконтрольних уряду України територій. Винятком є те, що ветерани більше виступають проти спеціального статусу цим територіям (тільки 26% підтримують), ніж порівняльна вибірка (44% підтримують).

Рівень підтримки ветеранами повернення непідконтрольних територій до їхнього довоєнного статусу трохи вищий, ніж у порівняльній вибірці (86% і 82% відповідно). Цікаво, що ветерани-жінки набагато відкритіші до інших варіантів статусу непідконтрольних уряду України територій, ніж ветерани-чоловіки. Тоді як більшість ветеранів-чоловіків відкидає альтернативні варіанти, щонайменше 3 з 10 ветеранів-жінок підтримує один із них.

Що стосується політик, які уряд України має у своєму розпорядженні вже зараз, то ветерани схильні менше підтримувати реінтеграцію непідконтрольних територій, у тому числі підвищення доступності університетів для мешканців непідконтрольних уряду України територій і розширення трансляцій українських медіа по той бік лінії зіткнення. Загалом ветерани ще не визначилися зі своєю думкою щодо таких ініціатив (4,9 з 10 порівняно з 6,1 у порівняльній вибірці). Порівняно з респондентами з порівняльної вибірки, ветерани-чоловіки

також більш відкриті до використання бойових дій, а не переговорів, як засобу для виходу з глухого кута і врегулювання конфлікту – однак цього не можна сказати про ветеранів-жінок (4,4 серед ветеранів-чоловіків, 2,3 серед ветеранів-жінок, 2,3 у порівняльній вибірці). З огляду на важливість ветеранів як політичних зацікавлених сторін, важливо заручитися їхньою підтримкою будь-яких майбутніх заходів, що стосуються мирного процесу на сході країни (6), а отже треба розуміти їхні тривоги і реагувати на них.

Ветеранам притаманна виражена прозахідна геополітична орієнтація. Крім того, ветерани-чоловіки набагато сильніше налаштовані проти Росії. Загалом, ветерани впевнені у значній користі від вступу до ЄС (6,2 порівняно з 4,9 у порівняльній вибірці). Ветерани-чоловіки також прохолодніше ставляться до економічної, культурної та соціальної співпраці з Росією (4,7), тоді як ветерани-жінки трохи більше відкриті до неї (6,6), так само як порівняльна вибірка (6,6).

Що стосується геополітичної орієнтації, більшість ветеранів-чоловіків підтримує як членство в ЄС, так і членство в НАТО (75% і 63%), і категорично відкидають членство в ЄАЕС (лише 16%). Цим вони сильно відрізняються від порівняльної вибірки. Серед ветеранів-жінок більшість (64%) підтримує інтеграцію в ЄС і набагато менше підтримують членство в НАТО (лише 35%). Натомість ветерани-жінки сильно підтримують мирний позаблоковий статус (71% порівняно з 51% серед ветеранів-чоловіків).

Ветерани також мають трохи відмінні погляди на інші політики. Наприклад, вони більш прихильно і менш скептично ставляться до реформ порівняно з порівняльною вибіркою. Вони набагато оптимістичніше дивляться на майбутнє країни (показник громадянського оптимізму 5,3 порівняно з 3,9 у порівняльній вибірці). Ветерани підтримують плюралістичну українську ідентичність настільки ж, наскільки порівняльна вибірка. Однак, ветерани-жінки демонструють нижчий рівень підтримки плюралістичної української ідентичності. Ми не виявили значних відмінностей між ветеранами і порівняльною вибіркою в інших, не представлених у цих таблицях, показниках соціальних настроїв, таких як підтримка прав людини, націленість на гендерну рівність, гендерні стереотипи, виправдання домашнього насильства над жінками, соціальна толерантність³⁰.

30 У деяких цих показниках соціальних настроїв спостерігаються статистично значущі відмінності, але у всіх випадках $F < 23$, а середня різниця менша, ніж 0,5. Можна зробити висновок, що за цими настроями ветерани суттєво не відрізняються від порівняльної вибірки.

ТАБЛИЦЯ 12

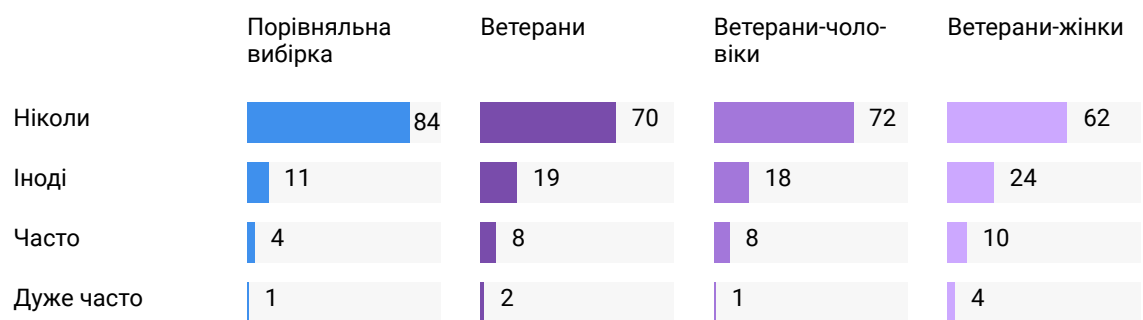
Порівняння ключових показників геополітичних і суспільно-політичних настроїв у порівняльній вибірці та вибірці ветеранів АТО/ООС (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками	
ПОГЛЯДИ НА ВІЙНУ							
Майбутнє не-підконтрольних територій:	Частина України	82%	86%	86%	89%	Ні	Ні
	Особливий статус	44%	26%	24%	34%	Так	Так
	Статус-кво	17%	20%	16%	36%	Ні	Ні
	Частина Росії	17%	16%	12%	33%	Ні	Так
	Незалежні держави	21%	16%	14%	29%	Ні	Так
Підтримка зусиль з реінтеграції Криму	5.7	5.0	4.9	5.1	Так	Ні	
Підтримка зусиль з реінтеграції непідконтрольних територій	6.1	4.9	4.8	5.0	Так	Ні	
Схвалення військової операції	2.3	4.1	4.4	2.3	Так	Так	
ПОГЛЯДИ НА ГЕОПОЛІТИКУ							
Очікувані вигоди від ЄС	4.9	6.2	6.1	6.5	Так	Ні	
Співпраця з Росією	6.6	5.0	4.7	6.6	Так	Так	
Проросійські погляди	4.3	3.0	2.7	4.5	Так	Так	
Підтримка членства в ЄС	47%	73%	75%	64%	Так	Ні	
Підтримка членства в НАТО	36%	58%	63%	35%	Так	Так	
Підтримка позаблокового статусу	58%	55%	51%	71%	Ні	Так	
Підтримка членства в ЄАЕС	35%	18%	16%	33%	Так	Так	
ПОГЛЯДИ НА ПОЛІТИКУ							
Підтримка реформ	3.6	4.3	4.3	4.3	Так	Ні	
Скептичне ставлення до реформ	6.6	5.9	5.9	5.7	Так	Ні	
Громадянський оптимізм	3.9	5.3	5.5	4.4	Так	Так	
Схильність до міграції	4.1	4.9	4.7	5.7	Так	Так	
Плюралістична українська ідентичність	7.2	7.1	7.2	6.8	Ні	Ні	
Український націоналізм	2.4	3.2	3.1	3.7	Так	Ні	

На Рисунку 13 представлено частоту маргіналізації, яку відчують ветерани через свої політичні погляди. Серед ветеранів справді спостерігається вищий рівень маргіналізації, ніж у порівняльній вибірці. Цікаво, що ветерани-жінки почуваються більш маргіналізованими, ніж ветерани-чоловіки, попри те, що їхні погляди ближчі до порівняльної вибірки, ніж погляди ветеранів-чоловіків (38% заявляють, що відчували себе маргіналізованими щонайменше раз, порівняно з лише 27% ветеранів-чоловіків і 16% у порівняльній вибірці). Це може означати, що ветеранам-жінкам у їхніх соціальних колах дають менше можливостей висловлювати свою точку зору, і демонструє гендерний аспект доступу (або відсутності доступу) до суспільно-політичного простору.

РИСУНОК 13

Частота маргіналізації через політичні погляди серед ветеранів і в порівняльній вибірці, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

У Таблиці 13 показано оцінки та погляди ветеранів щодо інституцій та органів влади. Загалом, між ветеранами та не ветеранами є кілька відмінностей. Порівняно з порівняльною вибіркою, ветерани більше відчують, що владу в Україні можна зобов'язати звітувати про свої дії, хоча загальна тенденція – вважати, що зробити це неможливо.

Ветерани-жінки відчують набагато меншу політичну безпеку, ніж ветерани-чоловіки (лише 5,3 порівняно з 6,5). З огляду на те, що ветерани-жінки також схильні почуватися маргіналізованими через свої політичні погляди, вищезазначене підтверджує припущення, що ветеранів-жінок послідовно виключають з суспільно-політичних дискусій. Відповідно, треба вжити додаткових заходів, щоб посилити голос ветеранів-жінок і відреагувати на їхні проблеми. Враховуючи те, що вони можуть стати з'єднувальною ланкою між суспільством загалом і ветеранами-чоловіками, роль ветеранів-жінок у реінтеграції та забезпеченні соціальної згуртованості не слід недооцінювати, як це відбувається зараз.

Серед ветеранів рівень довіри до органів влади – як місцевих, так і центральних – трохи вищий, ніж у порівняльній вибірці. Найсуттєвішою відмінністю є вищий рівень довіри до української армії. Також цікаво, що ветерани, особливо ветерани-чоловіки, мають вищі показники довіри до громадських організацій³¹. Загалом, більшість результатів – значущі, але розмір ефекту не достатньо великий, щоб про це звітувати. Отже, можна впевнено сказати, що ветерани розчаровані інституціями та їх роботою в Україні не більше, ніж порівняльна вибірка.

ТАБЛИЦЯ 13 БАЛИ 0–10

Порівняння ключових показників ставлення до інституцій і влади у порівняльній вибірці та вибірці ветеранів АТО/ООС, бали від 0 до 10 (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519).

Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками
Підзвітність органів влади	2.9	3.7	3.6	4.1	Так	Ні
Політична безпека	5.9	6.3	6.5	5.3	Ні	Так
Відчуття, що українська влада піклується	2.8	3.4	3.3	4.1	Ні	Ні
Довіра до місцевих інституцій (загальна)	4.2	4.5	4.4	4.7	Ні	Ні
Довіра до центральних інституцій (загальна)	2.5	3.0	2.9	3.4	Ні	Ні
Довіра до президента	3.5	3.8	3.7	4.3	Ні	Ні
Довіра до Української Армії	5.3	6.5	6.6	6.2	Так	Ні
Довіра до громадських організацій	4.9	5.6	5.8	5.1	Ні	Ні

31 Для громадських організацій F=25, p<0,01, отже, різниця справді значуща, але розмір ефекту досить малий.

Серед ветеранів також спостерігаються відмінності у медіа вподобаннях. Як видно з Таблиці 14, ветерани споживають інформацію з онлайн-медіа набагато більше, ніж порівняльна вибірка. У порівнянні з ветеранами-чоловіками, ветерани-жінки трохи більше схильні споживати інформацію з традиційних медіа (газет, телебачення, радіо), хоча ветерани в цілому не сильно відрізняються від порівняльної вибірки за цим показником.

ТАБЛИЦЯ 14 БАЛИ 0–10

Порівняння медіа вподобань порівняльної вибірки та вибірки ветеранів АТО/ООС, а також ветеранів-чоловіків і ветеранів-жінок, бали від 0 до 10 (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519).

Назва показника	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між Ветеранами і Порівняльною вибіркою	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками
Споживання інформації: онлайн	6.3	7.7	7.7	7.6	Так	Ні
Споживання інформації: традиційні медіа	4.9	5.1	5.0	5.5	Ні	Ні

Конкретні джерела інформації про політичні події з онлайн-медіа чи соціальних мереж також трохи відрізняються. Ветерани використовують Facebook для отримання інформації про політику значно частіше, ніж порівняльна вибірка.

Що стосується перегляду телеканалів, вподобання ветеранів і порівняльної вибірки подібні. Найбільше вони дивляться 1+1 та ICTV, як для отримання інформації про поточні політичні події, так і заради розваги. Якщо проаналізувати великі значущі відмінності від порівняльної вибірки, можна дійти висновку, що ветерани більш схильні дивитися ICTV для отримання інформації про поточні події ($F > 20$, $p < 0,01$). Усі інші порівняння не виявили великих значущих відмінностей. Більше того, не виявлено і великих значущих гендерних відмінностей (і тому представлено тільки загальні статистичні дані щодо перегляду телеканалів).

ТАБЛИЦЯ 15

Порівняння використання соцмереж для отримання політичної інформації між порівняльною вибіркою та вибіркою ветеранів АТО/ООС, а також між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

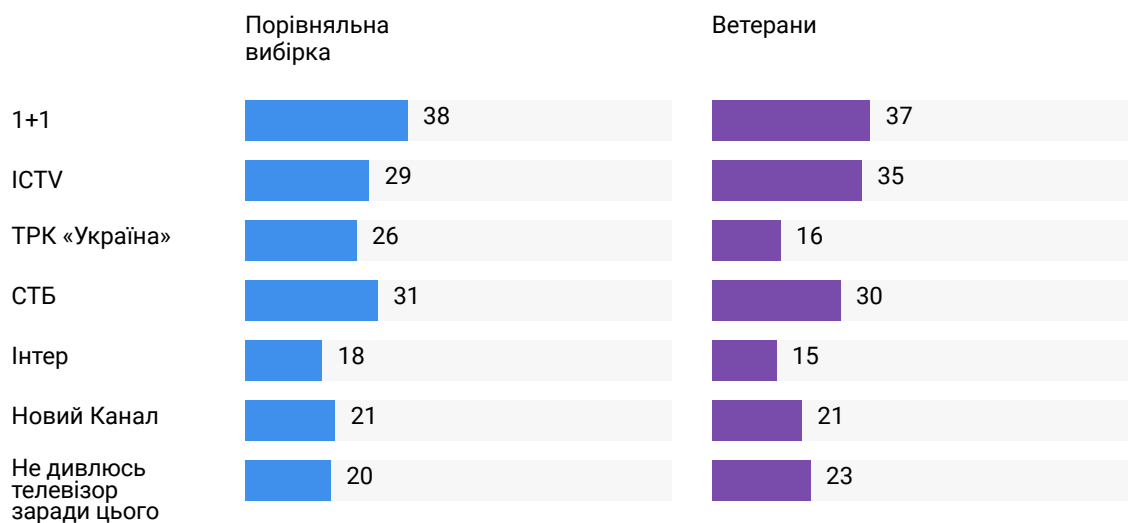
Використання соцмереж для отримання політичної інформації (%) ³²	Порівняльна вибірка	Ветерани	Ветерани-чоловіки	Ветерани-жінки	Значущі відмінності між Ветеранами і порівняльною вибіркою ³³	Значущі відмінності між ветеранами-чоловіками та ветеранами-жінками ³³
Facebook	46%	69%	70%	67%	Так	Ні
Youtube	42%	43%	47%	25%	Ні	Так
Viber	25%	37%	38%	31%	Ні	Ні
Instagram	23%	32%	28%	49%	Ні	Так
Telegram	11%	14%	14%	13%	Ні	Ні
Twitter	3%	6%	5%	11%	Ні	Ні
Vkontakte	3%	6%	3%	18%	Ні	Так
Однокласники	5%	3%	2%	10%	Ні	Так

32 Респондентів просили вибрати три головні соцмережі та канали з великого списку; відсоткові значення – це частка людей, які вибрали їх одним(ією) з трьох.

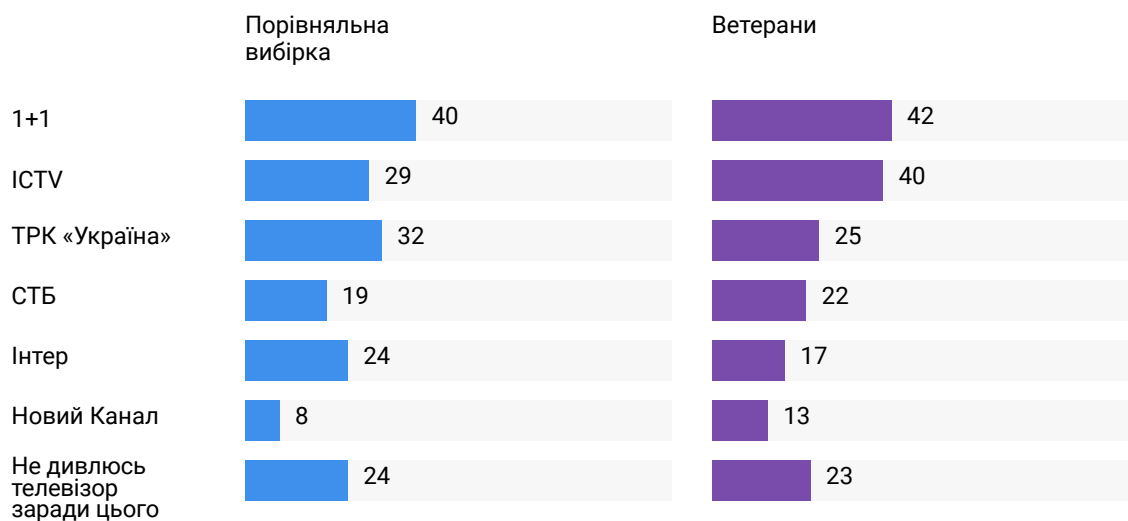
33 У таблиці представлено відмінності, які є статистично значущими при $p < 0,01$, $F > 40$, з врахуванням статі (використовуючи ANCOVA).

Відсоток каналів, які дивляться заради розваги (вгорі) та для отримання інформації про поточні події (внизу), для вибірки ветеранів АТО/ООС і порівняльної вибірки. Інтерв'ююваних попросили вибрати в кожній категорії по 3 канали, які вони дивляться найчастіше, % (порівняльна вибірка, N=5249; додаткова вибірка ветеранів АТО/ООС, N=519)

КАНАЛИ, ЯКІ ДИВЛЯТЬСЯ ЗАРАДИ РОЗВАГИ

КАНАЛИ, ЯКІ ДИВЛЯТЬСЯ ДЛЯ ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОТОЧНІ ПОДІЇ

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Підсумовуючи обговорення результатів аналізу даних у попередніх розділах, тут представлено деякі загальні рекомендації. В таблицях нижче представлено рекомендації для конкретних сфер. Установи та організації, які займаються інтеграцією ветеранів можуть відповідним чином підтвердити, підкріпити або пристосувати свої існуючі програми та заходи.

ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Реінтеграція ветеранів має багато вимірів. Більше того, як показують результати дослідження SCORE, ці виміри взаємопов'язані. Проблеми психічного здоров'я впливають на громадянську поведінку та участь, а відчуття приналежності та соціальні відносини мають вплив на ризик радикалізації. Інтервенції, які зосереджуються тільки на одному вимірі, повинні враховувати принаймні деякі складові інших вимірів, інакше вони можуть бути неефективними або навіть шкідливими.

Забезпечити належне представництво жінок у Раді ветеранів при Міністерстві у справах ветеранів, а також інклюзію ветеранів-жінок у ветеранських організаціях, які делегують представників до Ради ветеранів. Розширити участь жінок у Раді ветеранів, додавши до її членів представниць ГО «Жіночий ветеранський рух» (27). Варто підвищувати обізнаність про конкретні проблеми, з якими стикаються ветеранки, в тому числі підвищений ризик симптомів депресії, посилення політичної маргіналізації та неналежне медичне обслуговування, і вирішувати їх.

Мінветеранів має очолити координацію роботи інших міністерств. Враховуючи той факт, що бюджет Мінветеранів поступається бюджетам інших міністерств (28), навряд чи Мінветеранів зможе цілком самостійно реалізувати адекватну

програму реінтеграції ветеранів. Психологічна та соціальна інтеграція мають здійснюватися за підтримки міністерств соціальної політики, внутрішніх справ, оборони та охорони здоров'я. Мінветеранів має забезпечити врахування потреб ветеранів в існуючих соціальних та економічних програмах, а також розробити власну комплексну багатовимірну політику реагування, яку підтримуватимуть інші міністерства.

Як показують результати, *реінтеграція ветеранів у кожній громаді має свої відмінності*. Багатовимірну політику варто розробляти на стратегічному рівні, але вона має також бути достатньо гнучкою, щоб її можна було пристосувати до потреб кожної громади. Підходящими експертами для пристосування компонентів реінтеграційних політик до конкретних громад є ветерани та мешканці цих громад. Створити у громадах інтеграційні ради ветеранів і інших громадян, які, користуючись прикладами найкращих практик, розроблятимуть власну стратегію реінтеграції. Розвивати існуючі місцеві ради ветеранів і покласти на них обов'язки складання бюджетів участі в кожному районі чи області, щоб забезпечити причетність місцевого населення.

ОГС, громадські організації та міжнародні організації, які займаються питаннями ветеранів також потребують кращої комунікації та координації (8). Це допоможе уникнути дублювання роботи та реалізації програм, які не відповідають потребам місцевих громад. Слід створити міжвідомчу координаційну групу, яка підтримуватиме зв'язок з мережами ветеранів і зацікавленими сторонами в уряді, а також братиме участь у складанні бюджету участі.

ПРОБЛЕМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ВЕТЕРАНІВ

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Розробити інтервенції щодо зміцнення психічного здоров'я, зосереджені на проблемах агресії серед усіх ветеранів і депресії серед ветеранів-жінок. З огляду на широке поширення досвіду потенційно травматичних подій, такі протоколи також мають бути чутливими до травм. Перейти від надання психологічної допомоги в стаціонарних умовах до постійної психосоціальної підтримки ветеранів у рамках ширшої стратегії соціально-економічної інтеграції.

Інтервенції, спрямовані на подолання агресії, мають враховувати подолання відчуття маргіналізації та її гендерного виміру, пом'якшення напруженості в сім'ї, а також розвитку

Рівень агресії серед ветеранів вищий, ніж у порівняльній вибірці.

Прогностичні показники вищого рівня агресії серед ветеранів:

- Маргіналізація
- Тривалість військової служби
- Особиста причетність до конфлікту
- Погані управлінські навички
- Менш гармонійні відносини у сім'ї
- Депресія
- Український націоналізм

Рівень депресії серед ветеранів-жінок вищий, ніж серед ветеранів-чоловіків і жінок-не ветеранів.

Депресія серед ветеранок пов'язана з:

- Поганим доступом до медичного обслуговування
- Слабким відчуттям громадянського обов'язку
- Боязню економічної нестабільності
- Тривожністю
- Поганими управлінськими навичками

управлінських навичок та контролю імпульсивності та депресивних симптомів. Пріоритет щодо участі в таких проєктах має надаватись більш загартованим у боях ветеранам. У таких проєктах треба враховувати, що націоналістичні ідеології можуть бути пов'язані з розвитком проблем психічного здоров'я, та реалізовувати проєкти, які зміцнюють опірність до агресивних або екстремальних версій націоналістичних ідеологій.

Оцінювати потреби психосоціальної підтримки і пристосовувати інтервенції до конкретних потреб ветеранів. Усвідомлювати, що ветеранки більш вразливі до симптомів депресії, і розробляти гендерно чутливі інтервенції.

Надавати психосоціальну підтримку в доступних для ветеранів форматах, разом із інформацією про доступність цих послуг. Це має супроводжуватися оновленими керівництвами, які забезпечуватимуть визнання та інклюзію ветеранок до медичного обслуговування та пільг.

Надавати членам сімей ветеранів необхідну психосоціальну підтримку, а також проводити базове навчання з питань психічного здоров'я. Члени сім'ї можуть відігравати важливу роль у наданні підтримки ветеранам з проблемами психічного здоров'я.

Проводити навчання з питань психічного здоров'я для ветеранів, які зацікавлені у наданні підтримки іншим ветеранам в якості асистентів професійного психолога. Ветерани переважно віддають перевагу обговоренню психосоціальних проблем з іншими ветеранами (12). Існуючі мережі ветеранів могли б додати скринінг психічного здоров'я та базове консультування до послуг, які вони надають своїм членам.

Розробляти цільові ініціативи, які заохочуватимуть ветеранок до активнішої участі у житті місцевої громади. Створювати мережі ветеранів-жінок для менторства і надання підтримки ветеранкам, які почуваються відчужено або ізольовано.

Розробляти інтервенції, орієнтовані на поляризуючі націоналістичні наративи в соцмережах (особливо у Facebook, враховуючи його активне використання ветеранами). Доводити до відома ветеранських асоціацій потенціал онлайн-контенту сприяти проблемам психічного здоров'я.

Фінансувати організації громадянського суспільства, які займаються підвищенням обізнаності громадськості про проблеми, з якими часто стикаються ветерани, коли повертаються до мирного життя. Це має супроводжуватися кампаніями протидії упередженому ставленню до ветеранів і сприяння соціальній інтеграції ветеранів у їхні громади.

Рівень безробіття серед ветеранів вищий, ніж у порівняльній вибірці. Найбільш тривожним є той факт, що кожен четвертий молодий ветеран-чоловік, який проживає не у великому місті – безробітний.

Серед ветеранів-чоловіків відносно мало студентів порівняно з порівняльною вибіркою.

Ветерани мають не гірші, ніж у порівняльній вибірці, показники економічної безпеки, підприємництва та доходу.

Доступ ветеранів до соціальних виплат задовільний; принаймні він вищий, ніж у порівняльній вибірці.

Для зменшення безробіття серед ветеранів у сільській місцевості впроваджувати ініціативи, технічну та фінансову підтримку бізнесу і соціальних підприємств, які дають роботу ветеранам, особливо в невеликих містах і сільській місцевості. Розробляти державні програми для покриття витрат роботодавців на соціальне забезпечення ветеранів і інших витрат.

Забезпечити фінансування розвитку професійно-технічного навчання та освіти для безробітних ветеранів. Такі програми мають бути чутливими до потреб реінтеграції ветеранів, у тому числі психосоціальної підтримки в рамках перепідготовки чи освітнього процесу.

Організовувати курси розвитку нових навичок у формі стажувань, у рамках яких ветерани-стажисти отримуватимуть винагороду і відшкодування за витрачений час і прикладені зусилля, бо в навчаннях, які проводяться в теперішньому форматі, не можуть брати участі фінансово незабезпечені ветерани, що не дозволяє їм перекваліфікуватися, щоб покращити свої перспективи працевлаштування.

Забезпечити доступ до навчання та перепідготовки, щоб збільшити можливості ветеранів влаштуватися на роботу. Політики забезпечення доступності варто розробляти, пам'ятаючи про цільову групу молодих ветеранів-чоловіків у сільській місцевості, а отже не зосереджувати їх виключно на великих містах. Впроваджувати стимули, технічну та фінансову підтримку ветеранів, щоб заохочувати їх до здобуття вищої освіти. Зміна професії має бути доступною та заохочуватися різними програмами, в том числі фінансуванням і гнучким оподаткуванням бізнесу, який дає роботу ветеранам після перекваліфікації.

Використовувати існуючі мережі ветеранів, як-от Veteran Hub, для створення платформ, які об'єднуюватимуть міські організації ветеранів з ветеранами у сільській місцевості, як онлайн, так і через місцеві заходи та кампанії. Створити мережу, яка допомагатиме ветеранам у сільській місцевості отримати більше можливостей працевлаштування, підвищення кваліфікації та навчання. Це можна зробити на основі існуючих програм менторства, як, наприклад, та, яку реалізовує Програма ООН із відновлення та розбудови миру.

Впроваджувати стимули, надавати технічну та фінансову підтримку ветеранам, які хочуть розпочати власний бізнес.

Ветерани хочуть і можуть започатковувати бізнес, і їх слід вважати невикористаним людським ресурсом.

Зміцнити теперішні політики економічної інтеграції, бо вони особливо ефективні. Забезпечити всім ветеранам справедливі соціальні пільги. Не допускати виключення певних класів або груп ветеранів.

ІНТЕГРАЦІЯ У ГРОМАДУ І СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

Загалом, ветерани в середньому не почувуються вигнанцями або чужими у своїх громадах.

Серед ветеранів спостерігається нижчий рівень соціальної близькості з людьми з Криму, непідконтрольних уряду України територій, а також людьми з проросійськими поглядами та людьми, які підтримують відокремлення непідконтрольних уряду України територій. Соціальна напруженість зберігається.

Українці загалом не мають особливо поганих відносин з військовими АТО/ООС, вони відносно відкриті до прийняття ветеранів у своїх громадах. Однак, у деяких районах і громадах спостерігається низький рівень близькості і високий рівень відчуття загрози від військових АТО/ООС, і в них може виникати напруженість.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Щоб зменшити маргіналізацію ветеранів, розробляти ініціативи та заходи з налагодження контактів, які б могли зблизити ветеранів з іншими групами їхніх громад, у тому числі з молоддю. Ветерани запропонували розважальні та спортивні заходи, а також розповідання історій, як інструменти міжпоколінневої ресоціалізації ветеранів у своїх громадах.

Тісно співпрацювати з ветеранами, щоб зрозуміти і розшифрувати наративи, які зумовлюють брак соціальної близькості з людьми з Криму та непідконтрольних територій. Культивувати серед ветеранів прийняття людей з непідконтрольних уряду України територій і Криму, незважаючи на гострі політичні розбіжності та історію конфлікту. Створити засади для зміцнення соціальної згуртованості вже зараз, щоб підвищити ймовірність успішної реінтеграції непідконтрольних уряду України територій.

Використовувати результати дослідження Індексу SCORE для ідентифікації громад з низьким рівнем соціальної близькості або високим рівнем соціальної загрози від ветеранів АТО/ООС. Вивчати ситуацію у громадах і районах з дуже низьким рівнем соціальної близькості з військовими АТО/ООС, бо реінтеграція в цих районах може бути дуже проблематичною. Прислухатись до потреб таких громад, які треба враховувати в місцевих стратегіях реінтеграції. Проекти на рівні громад (на кшталт програм МОМ і ПРООН), які реалізуються у громадах з низьким рівнем соціальної близькості, мають пріоретизувати відносини між ветеранами та громадою. Це дозволить уникнути напруженості при подальшій реалізації основних компонентів цих програм.

Налагодити діалог і проводити заходи з розвитку контактів між групами ветеранів і їхніми місцевими громадами, щоб підвищити рівень соціальної близькості з ветеранами АТО/

Рівень соціальної близькості з військовими АТО/ООС можна підвищити за допомогою:

- *Проектів діалогу та контакту між приймаючими громадами та ветеранами*
- *Подолання відчуття соціальної загрози від військових АТО/ООС у громадах*
- *Подолання відчуття маргіналізації у громадах*
- *Формування загальної толерантності та емпатії з боку маргіналізованих груп або аут-груп меншин.*

ООС в ідентифікованих громадах. Будувати партнерства, створювати безпечні місця, а також проводити діалогові та контактні заходи у громадах і районах з низьким рівнем близькості з військовими АТО/ООС, що дозволить громадянам позитивно взаємодіяти з ветеранами, сприяючи таким чином прийняттю та толерантному ставленню до ветеранів.

Крім того, зосередитись на розумінні маргіналізації та загрози, яку відчують громади. Щоб процес соціальної реінтеграції ветеранів пройшов успішно, варто реагувати на їхні почуття та скарги.

Розробляти цільові ініціативи та програми підвищення обізнаності в районах і громадах, де відносини з військовими АТО/ООС погані, щоб підвищити рівень емпатії та зруйнувати усталені стереотипи про ветеранів, які можуть мати мешканці цих громад. Зміцнення загальної соціальної толерантності до будь-якої аут-групи і загального прийняття допоможе і у випадку з ветеранами.

ЗАХОЧЕННЯ ПОЗИТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ветерани мають можливості та є залученими до громадського життя, але потрібні інтервенції, щоб спрямовувати їхній громадський активізм у більш позитивні русла. Міністерство оборони має взяти на себе відповідальність за деякі елементи процесу демобілізації військових і їхнє повернення до мирного життя з належною психосоціальною та освітньою підтримкою.

Для зменшення схильності до радикалізму забезпечити ветеранів альтернативними місцями соціалізації, щоб віддалити їх від мереж радикалізованих націоналістів. Розробити комунікаційні повідомлення, спрямовані проти потенційно радикальних поляризуючих онлайн-нарративів (зокрема, у Facebook). Працювати з мережами українських націоналістів як цільовою групою, особливо, коли вони переплітаються з ветеранами.

Має відбутися щирий діалог між об'єднаннями ветеранів, громадянським суспільством, активістами та урядом, щоб збудувати консенсус серед ветеранів щодо способів подолання загрози, яку деякі українці відчують з боку агресивної меншості серед ветеранів (26). Ветерани мають бути партнером ширшого громадянського суспільства в засудженні

екстремальних груп і делегітимізації їх як представників більшості ветеранів.

Забезпечити всім ветеранам справедливий доступ до усіх обіцяних державою соціальних пільг. Розвивати і підтримувати комунікацію між державними органами та ветеранськими організаціями, щоб запобігати напруженості між ними.

Ветерани активніші та більш залучені до громадського життя ніж порівняльна вибірка. Водночас вони більш схильні до радикалізму та використання насильства як соціального чи політичного інструменту.

Чинники схильності ветеранів до радикалізму:

- *Контакт з націоналістами*
- *Споживання інформації онлайн*
- *Міжгрупова напруженість з ВПО та мешканцями непідконтрольних уряду України територій*
- *Агресія*
- *Особиста причетність до конфлікту*
- *Брак відчуття приналежності до свого міста/села*

Працювати з організаціями ветеранів, щоб переконати їх, що насильницькі протести — це не конструктивна форма громадянської участі, а їхня боротьба за свої права має бути ненасильницькою. Допомогати ветеранам усвідомити колосальну відповідальність, яку вони несуть за підтримання рівня цивілізованості у суспільстві, навіть коли вони борються за зміни. Підштовхнути їх до усвідомлення того, що насильницькі протести можуть призвести до руйнування соціальної згуртованості, і що саме це живить і продовжує конфлікт на сході України.

Сприяти міжгруповим контактам, діалогу та співпраці між ветеранами і ВПО, а також мешканцями непідконтрольних територій, щоб підвищити обізнаність про проблеми та переживання кожної групи. Брак емпатії та соціальної близькості з цими групами може відкрити шлях більш радикальним або насильницьким настроям серед ветеранів.

Проводити консультації, тренінги та інтервенції для членів сімей ветеранів, а також організацій на рівні громади, щоб ефективно долати проблеми психічного здоров'я, як-от агресію, за допомогою консультування на рівні громади та сім'ї (ПЗПСС і розбудова миру). Для ветеранів варто розробити пристосовану до їхніх потреб, комплексну політику підтримки психічного здоров'я з урахуванням зв'язку між проблемами психічного здоров'я, підвищеним рівнем агресії та готовністю до громадянського насильства. У такому протоколі варто врахувати їхню траєкторію як активістів для реінтеграції у свої громади.

Забезпечити, щоб організації ветеранів не ізолювалися від своїх громад. Розробляти проекти співробітництва з місцевими організаціями на рівні громад, заохочуючи їх до тісної співпраці, зміцнювати довіру до низових громадських організацій, дозволяючи таким чином ветеранам активно взаємодіяти з нерадикальними громадськими акторами.

Розробляти гендерно чутливі програми, щоб підвищити участь ветеранок у житті громадянського суспільства.

Знайти місце у громадській сфері для поміркованих ветеранів, які є активними громадянами і зміцнюють соціальну згуртованість. Забезпечити таким ветеранам платформу для

висловлювань, щоб нейтралізувати медіа, що женуться з сенсаціями і деколи зосереджуються на галасливій меншості ветеранів, яка поширює загрозові наративи.

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ТА НАСТРОЇ ВЕТЕРАНІВ

ОСНОВНІ ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Ветерани набагато частіше, ніж порівняльна вибірка, дотримуються прозахідних і антиросійських поглядів.

Ветерани набагато менше підтримують «особливий статус» непідконтрольних уряду України територій і більш схильні підтримувати військове врегулювання конфлікту, аніж діалог і переговори.

Кожен четвертий ветеран-чоловік і кожна третя ветеран-жінка почувалися маргіналізованими через свої політичні погляди. Такі показники політичної маргіналізації набагато вищі за показники порівняльної вибірки.

Порівняно з рештою українців, ветерани споживають більше інформації з онлайн-медіа і частіше користуються мережею Facebook. Порівняно з порівняльною вибіркою, ветерани більше дивляться ICTV і менше ТРК «Україна».

Переживання ветеранів повинні враховуватися в майбутньому врегулюванні конфлікту в Україні. Їхній опір діалогу та політикам реінтеграції і вибір військового розв'язання вказує на потребу зміцнення підтримки переговорного процесу, якщо виникне така нагода для серйозних переговорів. Розробники національної політики врегулювання конфлікту мають взаємодіяти з ветеранами, щоб залучити їх до розробки майбутніх політик. Загалом, існує потреба у ширшому обговоренні як геополітичного курсу країни, так і її курсу щодо конфлікту, між громадянським суспільством, урядом України та ветеранами.

Об'єднувати ветеранів з іншими українцями, які мають відмінні погляди, в діалогових проектах, щоб обмежити розбіжності в баченні майбутнього України. Цільові групи можуть охоплювати людей з менш прозахідною позицією та ВПО з непідконтрольних територій. Щоб зміцнити соціальну згуртованість між відмінними групами в Україні, ці розбіжності в поглядах треба відділити від соціальної напруженості та націленості на іншу політичну групу.

Реагувати на почуття маргіналізації ветеранів через політичні погляди, ефективніше залучаючи їх до процесів прийняття рішень. Зокрема, залучати ветеранок до процесу прийняття рішень, що стосуються ветеранів. Зануритись глибше, щоб зрозуміти, де відчувається ця маргіналізація і ким: державними діячами чи іншими членами громади? Враховувати переживання ветеранів через політичну маргіналізацію в інтервенціях, спрямованих на зміцнення психічного здоров'я та відносин у громаді, бо можуть з'явитись скарги, які заважатимуть успішним процесам реінтеграції.

Інтервенції, що мають на меті охопити ветеранів за допомогою ЗМІ, мають зосереджуватись на таких медіа, як Facebook і ICTV. Особливо це стосується підвищення обізнаності про права та можливості ветеранів, а також інформування ветеранів про установи, доступні в їхній місцевості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Державна служба статистики України. *Населення України за 2019 рік: Демографічний щорічник*. Київ : Державна служба статистики України, 2020.
- ² *Доповідь щодо ситуації в Україні №7*. Офіс ООН з координації гуманітарних питань. 2015. [Situation Update No. 7 – Ukraine. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 2015.]
- ³ *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 листопада 2019 року – 15 лютого 2020 року*. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. 2020.
- ⁴ *Втрати серед цивільних осіб в Україні, пов'язані з конфліктом*. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. 2021.
- ⁵ Борстлер, Джон та ван Метре, Лорен. *Поїздка з Донбасу: нагальна потреба України захищати своїх ветеранів*. Атлантична рада. [Boerstler, Lauren Van Metre & John. *The trip from Donbas: Ukraine's pressing need to defend its veterans*. Atlantic Council.]
- ⁶ МОМ. *Життя після конфлікту: дослідження соціально-демографічних та соціально-економічних характеристик ветеранів конфлікту на Сході України та їхніх сімей*. 2020.
- ⁷ International Alert. *Ветерани в Україні: що далі? Реінтеграція колишніх військовослужбовців; виклики та можливості; гендерний аспект*. 2019.

- 8 Фрідріх, Юлія та Люткефенд, Тереза. *Довга тінь Донбасу: Реінтеграція ветеранів та зміцнення соціальної згуртованості в Україні*. Глобальний інститут публічної політики (GPPi), s.l.: Фонд Конрада Аденауера, 2021.
- 9 Реформа підтримки ветеранів. *Урядовий портал органів виконавчої влади України*. [Онлайн-ресурс] [Цитовано 19 листопада 2021 р.] <https://www.kmu.gov.ua/en/reformi/bezpeka-ta-oborona/veteran-support-reform>.
- 10 Академія Фольке Бернадота. *Реінтеграція ветеранів АТО/ООС на рівні громади в Україні*. 2019. [Folke Bernadotte Academy. *Reintegration of veterans of ATO/JFO on a community level in Ukraine*. 2019.]
- 11 Гест, Александр та Панайоту, Орестіс. *Соціальна згуртованість в Україні. Визначення та вимірювання соціальної згуртованості за допомогою Індексу SCORE*. 2022. [Alexander Guest, Orestis Panayiotou. *Social Cohesion in Ukraine. Defining and measuring social cohesion using the SCORE*. 2022.]
- 12 Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX). *Поточні умови працевлаштування ветеранів: результати дослідження «Реінтеграція ветеранів»*. 2021. [IREX. *Veterans Reintegration Survey Results on Veterans' Current Employment Conditions*. 2021.]
- 13 Міністерство у справах ветеранів України. *Мінветеранів розпочало розробку системи переходу з військової кар'єри до цивільного життя*. [Онлайн-ресурс] 29 січня 2021 р. [Цитовано 16 листопада 2021 р.] <https://mva.gov.ua/en/news/minveteraniv-rozpochalo-rozrobku-sistemi-perehodu-z-vijskovoyi-karyeri-do-civilnogo-zhittya>.
- 14 Світовий банк. *Соціально-економічні наслідки внутрішнього переміщення та повернення ветеранів. Короткий звіт*. 2017. [World Bank. *Socio-Economic Impacts of Internal Displacement and Veteran Return. Summary Report*. 2017.]
- 15 Марценюк, Т., Квіт, А., Гриценко, А., Василенко, Л. та Звягінцева, М. *«Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (Соціологічне дослідження)*. 2019.

- 16 Пономаренко, Ілля. Рада ухвалює закон про створення Міністерства у справах ветеранів. *Kyiv Post*. [Онлайн-ресурс] 27 лютого 2018 р. [Цитовано 19 листопада 2021 р.] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/rada-approves-law-set-ministry-veterans-affairs.html>. [Ponomarenko, Illia. Rada approves law to set up Ministry for Veterans Affairs. *Kyiv Post*. [Online] 27 Feb 2018. [Cited: 19 Nov 2021.] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/rada-approves-law-set-ministry-veterans-affairs.html>.]
- 17 *Деякі проблеми реабілітації військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях: міжнародний правовий аспект та український досвід*. Пашков Віталій, Нога Петро, Соловійов Олексій. 2018. [Some Problems of Rehabilitation of Servicemen Taking Part in the Hostilities: the International Legal Aspect and Ukrainian Experience. Vitalii Pashkov, Petro Noha, Aleksey Soloviov. 2018.]
- 18 Закон України №3551 від 22 жовтня 1993 р. «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». 1993.
- 19 Міністерство у справах ветеранів України проводить тренінги з організації психологічної реабілітації населення, постраждалого внаслідок конфлікту. *Міністерство у справах ветеранів України*. [Онлайн-ресурс] 3 листопада 2020 р. [Цитовано 10 листопада 2021 р.]
- 20 Верховна Рада України. *Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України*. 2020.
- 21 Міністерство у справах ветеранів України. Мінветеранів та МОМ розпочинають масштабний проект підтримки ветеранів. [Онлайн-ресурс] 3 березня 2021 р. [Цитовано 10 листопада 2021 р.] www.kmu.gov.ua/en/news/minveteraniv-ta-mom-rozpochinayut-masshtabnij-proekt-pidtrimki-veteraniv.
- 22 Соловей Юлія та Дгебуадзе Ніно. *Як високопосадовці можуть підтримати українську спільноту ветеранів: результати дослідження «Реінтеграція ветеранів»*. 2021. [Solovey, Nino Dgebuadze and Yuliya. *How policymakers can support the veteran community in Ukraine: Results from a veteran reintegration survey*. 2021.]
- 23 Гест, А., Махлузарідес, М. та Шердер, Е. *Стійке громадянське суспільство в Боснії та Герцеговині. Зміцнення стійкості до радикалізації, громадянської апатії та міжгрупової напруженості*. s.l.: Центр сталого миру та демократичного розвитку (SeeD), 2020. [Guest, A., Machlouzarides, M. and Scheerder, A. *Resilient Citizenship in Bosnia and Herzegovina. Building Resilience against Radicalisation, Civic Apathy and Intergroup Tension*. s.l.: SeeD, 2020.]

- 24 Вивчення досвіду реінтеграції ветеранів із ПТСР і близьких їм осіб після демобілізації. Фрейтес, І.М., ЛеЛаурін, Дж.Х., Зікмунд С.Л., Ресенде, Р.Д., Апхолд С.Р. 2, s.l. : American Journal of Orthopsychiatry, 2017, Т. 87. [*Exploring the post-deployment reintegration experiences of veterans with PTSD and their significant others.* Freytes, I. M., LeLaurin, J. H., Zickmund, S. L., Resende, R. D., & Uphold, C. R. 2, s.l. : American Journal of Orthopsychiatry, 2017, Vol. 87.]
- 25 Покращення соціальної інклюзії учасників АТО і їхніх сімей в Україні: підходи, проблеми. Богуш, Л., L. s.l.: Journal of Geography, Politics and Society, 2018, Т. 8(1). [*Improvement of social inclusion of ATO participants and their families in Ukraine: approaches, problems.* Bogush, L. s.l.: Journal of Geography, Politics and Society, 2018, Vol. 8(1).]
- 26 Пономаренко, Ілля. Kyiv Post. [Онлайн-ресурс] 4 травня 2018 р. [Цитовано 14 листопада 2021 р.] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/stress-neglect-take-deadly-toll-donbas-veterans.html>. [Ponomarenko, Illia. Kyiv Post. [Online] 4 May 2018. [Cited: 14 November 2021.] <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/stress-neglect-take-deadly-toll-donbas-veterans.html>.]
- 27 Ставлення до ветеранів АТО/ООС та їхньої політичної діяльності серед українського суспільства. Квіт, А.С., Марценюк, Т.О. 2(73), 2020, Український соціум.
- 28 International Alert. Зведений аналіз ситуації. Україна: південь Одеської області, Херсонська та Закарпатська області. 2019.
- 29 О'Локлін, Дж. І., Кокс, Д. В., Огороднічук, Дж. С., & Кастро, К. А. (2020). Зв'язок між ідеологією традиційної маскулінності та прогностичними показниками повернення військових до цивільного життя серед чоловіків-ветеранів. Журнал чоловічих студій, 28(3), 318-338. [O'Loughlin, J. I., Cox, D. W., Ogrodniczuk, J. S., & Castro, C. A. (2020). The association between traditional masculinity ideology and predictors of military to civilian transition among veteran men. The Journal of Men's Studies, 28(3), 318-338.]
- 30 ООН-Жінки: Європа та Центральна Азія. [Онлайн-ресурс] 23 жовтня 2020 р. <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2020/10/women-veterans-in-ukraine-strengthen-their-movement-amid-the-covid19-pandemic>. [UN Women: Europe and Central Asia. [Online] 23 October 2020. <https://eca.unwomen.org/en/news/stories/2020/10/women-veterans-in-ukraine-strengthen-their-movement-amid-the-covid19-pandemic>.]

- 31 Верховна Рада. Проект Закону «Про державний бюджет України на 2021 р.» *Верховна Рада*. [Онлайн-ресурс] 15 грудня 2020 р. [Цитовано 12 листопада 2021 р.] http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69938.
- 32 Пінчук, І.Я., Ячнік, Ю.В., Ладик-Бризгалова, А.К., Булахова, Л.О. Психологічне відновлення і соціальна інтеграція ветеранів в Україні. *Архів психіатрії*. 2017, Т. 23, 1.
- 33 *Гендерні відмінності та подібності в агресії, суїцидальній поведінці, та психіатрична коморбідність при емоційно нестабільному розладі особистості*. Шер, Л., Руттер, С. Б., Нью, А. С., Сівер, Л. Дж., Хезлетт, Е.А.. 2, s.l. : *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Т. 139, стор. 145–153. [Gender differences and similarities in aggression, suicidal behaviour, and psychiatric comorbidity in borderline personality disorder. Sher, L., Rutter, S. B., New, A. S., Siever, L. J., Hazlett, E. A. 2, s.l. : *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 139, pp. 145–153.]
- 34 *Гендерні відмінності у реакції українських учасників бойових дій на стрес*. Чабан, О.С., Безшейко, В.Г., Хаустова, О.О., Бурлака О.В., Ривак, Т.Б., Кирилюк, С.С., 2, 2018, Т. 65.
- 35 *Техніка десенсибілізації і переробки травмуючих переживань за допомогою руху очей і пов'язані з нею способи лікування травм: інноваційне, комплексне лікування травм*. Шапіро, Р., Браун, Л.С. 3, s.l. : *Practice Innovations*, 2019, Т. 4. [*Eye movement desensitization and reprocessing therapy and related treatments for trauma: An innovative, integrative trauma treatment*. Shapiro, R., Brown, L.S. 3, s.l. : *Practice Innovations*, 2019, Vol. 4.]
- 36 ван Метре, Л. та Штайнер, С. Невидимі у невидимій війні. www.atlanticcouncil.org. [Онлайн-ресурс] 21 жовтня 2019 р. [Цитовано 19 листопада 2021 р.] <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/invisible-in-an-invisible-war/?fbclid=IwARoWo4DeFRNfXoGQwL8nNRwkB4k4SNh7R4osFtyLUaCQNKERWH2JA-dNvqE>. [Van Metre, L., & Steiner, S. Invisible in an invisible war. www.atlanticcouncil.org. [Online] 21 October 2019. [Cited: 19 November 2021.] <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/invisible-in-an-invisible-war/?fbclid=IwARoWo4DeFRNfXoGQwL8nNRwkB4k4SNh7R4osFtyLUaCQNKERWH2JA-dNvqE>.]
- 37 *Україні та міжнародним партнерам слід пришвидшити підтримку ветеранів Донбасу*. Бертуйль, Флаві. s.l. : *International Alert*, 2018. [*Ukraine and international partners need to speed up support to Donbas veterans*. Bertouille, Flavie. s.l. : *International Alert*, 2018.]

- 38 ван Метре, Л. *Бій на домашньому фронті: Турбота про українських ветеранів*. s.l. : Атлантична рада, 2020. [Van Metre, L. *Battle on the home front: Care for Ukraine's veterans*. s.l. : Atlantic Council, 2020.]
- 39 Міністерство у справах ветеранів України. Міністерство у справах ветеранів України. [Онлайн-ресурс] 10 вересня 2021 р. <https://mva.gov.ua/en/galleries/v-ukrayini-z-ponad-400-tisyach-uchasnikiv-bojovih-dij-bilshe-19-tisyach-zahisnici-oleksij-illyashenko>.
- 40 Програма ООН із відновлення та розбудови миру (ПВРМ ООН). Налагодження сталої співпраці між ветеранською спільнотою та ОМС у громадах Дніпропетровської та Житомирської областей. [Онлайн-ресурс] 12 квітня 2021 р. [Цитовано 20 листопада 2021 р.] <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/recovery-and-peacebuilding/grant-opportunities-UN-RPP/sustainable-collaboration-between-veterans-and-local-authorities.html>.
- 41 Міністерство у справах ветеранів України. ПРООН підтримує ініціативи Мінветеранів. [Онлайн-ресурс] 4 лютого 2021 р. [Цитовано 19 листопада 2021 р.] <https://mva.gov.ua/en/news/proon-pidtrimaye-iniciativi-minveteraniv>.